

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALI Q BILIMLENDIRI W MINISTRLOGI

A`jiniyaz atinda g`i N o`kis m a`mleketlik pedagogikali q instituti

Qara qalpaq til bilimi kafedrasini n` magistri

Xudaybergenov Azamatti n`

**«Qaraqalpaq tilindegi qospa g a`pler (Sh.Seyitovti n` «Xalqabad» romani
tiykarinda)»**

degen temada

magistrlik dissertatsiyasi

Ilimiy basshi:

f.i.k. B.T.Yusupova

NO`KIS - 2010

MAZMUNI

Jumisti n` uli w ma sipatlamasi

Kirisi w

I Bap Dizbekli qospa g a`pler

1.1. Dizbekli qospa g a`p komponentlerini n` qurilisi

1.2. D a`nekerli dizbekli qospa g a`p

1.3. D a`nekersiz dizbekli qospa g a`p

II Bap Ba g`ini n` qili qospa g a`pler

1.2. Ba g`ini n` qili qospa g a`ptegi bas g a`p penen ba g`ini n` qi
ga`pti baylanistiri w shi grammatikali q qur allar

1.3. Ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` m a`nisi boyinsha t u`rleri

III Bap K o`p komponentli qospa g a`pler

1.1. K o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler

1.2. K o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`pler

1.3 Aralas qospa g a`pler

Ju w ma q

Paydalanil g`an yodebiyatlar

Jumisti n` uli w ma sipatlamasi

**Temani n` aktual`li g`i:** Sintaksis qara qalpa q til bilimini n` tiykar g`i h a`m u`lken tara w larini n` biri bolip esaplanadi. Bul tara w inda a`hmiyetli birlik bolip esaplanatu g`in g a`p h a`m oni n` tiykar g`i ayri qshali qlari, sintaksiste qaralatu g`in bas qa da sintaksislik birliklerden o`zgesheliklari, m a`nisi h a`m komponentlerini n` sani boyinsha t u`rlari, olardi n` komponentlerin baylanistiri w shi grammatikali q qurallar h a`zirgi d a` w irdegi qara qalpa q til biliminde k o`rkem a`debiyat stili k o`leminde ilimiy k o`z- qarastan izertlenili w i o g`ada a`hmiyetli. Soni n` menen birge qara qalpa q a`debiyatini n` proza janrinda shi g`armalar d o`retip yamasa k o`rkem a`debiyat stilistikasi k o`z- qarasinan alip qara g`anda prozali q stil`de belgili bir ornina, jeke o`zgesheliklerine, til birliklerin paydalani w sheberligine iye jazi w shilar shi g`armalarini n` tilin sintaksislik stilistika ba g`darinda u`yreni w temani n` aktual`li g`in belgileydi. Usinday til sheberligi, jeke stili menen k o`zge t u`sken qara qalpa q jazi w shilarini n` biri Sh.Seyitov bolip, oni n` shi g`armalarini n` tili leksika-frazeologiyali q, morfologiyali q ja qtan o`zgesheligine iye boli w menen birge sintaksislik qurilisi ja g`inan da ajiralip keledi. Sonday-a q usi til birliklerin paydalani w da jazi w shini n` jeke stili, g a`p d u`zi w sheberligi menen belgili. Solay etip, jazi w shini n` shi g`armalarinin` tilin sintaksis tarawi ko`z-qarasinan jeke stili tiykarinda ilimiy jaqtan izertlew qaraqalpaq tilinin` k o`rkem a`debiyat stilistikasinda aktual` m a`sele bolip tabiladi. Qara qalpa q til bilimini n` sintaksisinde, soni n` menen birge sintaksislik stilistika tara w inda tiykar g`i birlik esaplan g`an qospa g a`plerdi n` o`zine t a`n o`zgesheliklari, t u`rlari, olardi n` prozali q shi g`armada qollanili w ayri qshali qlari arna w li t u`rde izertlenip, oni n` materiali sipatinda Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romaninini n` «Masha qatli asirimlar» dep atal g`an ekinshi kitabi ta n` lap alindi.

Jumistin` maqseti ha`m waziypalari: Bizi n` magistrlik dissertatsiyamizdi n` tiykar g`i ma qseti - qara qalpa q tilindegi qospa g a`plerge tallaw jasa w ar qali olardi n` qaraqalpaq a`debiy tilinin` funktsional` stil`lerinin` t u`rlerinde, atap

ayt qanda, k o`rkem a`debiyat stilinde qollanili w o`zgesheliklerin aship beri w . Jumisimizdi n` aldina qoy g`an w aziypasi – k o`rkem shi g`arma tilini n` sintaksislik qurilisinda orin al g`an qospa g a`plerdi n` m a`nisi h a`m qurilisi boyinsha t u`rlerindegi ayirmashili qlardi ani qla w , olardi n` s o`zlerden h a`m s o`z dizbeklerinen d u`zili w indegi sipatli o`zgesheliklerdi k o`rseti w bolip esaplanadi. Olar qara qalpa q prozasini n` iri w a`kili Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romani tili tiykarinda u`yreniledi.

Jumistin` teoriyalik ha`m a`meliy a`hmiyeti: Magistrlik dissertatsiyani n` material qara qalpa q tilindegi qospa g a`plerdi n` barli q t a`repleri boyinsha jeke sintaksislik birlik sipatindag`i tiykarg`i o`zgesheliklerin k o`rsetedi. Bul jumisimizdi n` teoriyalik jaqtana` hmiyeti bolip esaplanadi. Jumista k o`rkem s o`z sheberi belgili bir shi g`armasi tilini n` ani q bir t a`repin, ya g`niy sintaksin qospa g a`pler k o`leminde k o`rseti w oni n` a`meliy ja qtan a` hmiyeti bolip, oni n` materiallarin k o`rkem shi g`armani n` tilin izertle w de, k o`rkem a`debiyat stilistikasina qatnasli m a`selelerdi ani qla w da, sintaksislik stilistika tara w i qamtiytu g`in mash qalalardi sheshi w de paydalani w g`a boladi.

Izertle w ob`ekti h a`m predmeti: Bizi n` magistrlik dissertatsiyasimizdi n` ob`ekti - h a`zirgi qara qalpa q tilini n` sintaksis tara w i, atap ayt qanda, sintaksislik stilistika bolip, al predmeti – prozali q shi g`arma tilinde qollanil g`an qospa g a`pler bolip esaplanadi.

Izertle w metodlari h a`m usillari: Sinxronli q ba qla w metodi.

**Jumistin` qurilisi ha`m ta`rtibi :** Magistrlik dissertatsiyamiz qurilisi ja g`inan alip qara g`anda jumisti n` uli w ma sipatlamasi, kirisi w , tiykar g`i u`sh bap, ju w ma q h a`m paydalanil g`an a`debiyatlar diziminen ibarat. K o`lemi bet

Orinlan g`an miynetti n` tiykar g`i n a`tijjeleri : Qara qalpa q tilini n` sintaksis tara w inda qospa g a`plerdi n` bas qa sintaksislik birliklerden tiykar g`i ayirmashili g`in ani qla w menen birge olardi n` t u`rleri, d u`zili w o`zgeshelikleri, k o`rkem shi g`armada tiykar g`i pikirdi bildiretu g`in til qurali eknligin k o`rsetedi.

Juwma q h a`m usinislardi qis qa uli w malastiri w di n` na`tiyjeleri

Qara qalpa q tilindegi qospa g a`plerdi n` prozali q shi g`arma tilini n` sintaksislik qurilisinda g`i orni, o`zgeshelikleri, a` hmiyeti, t u`rleri ilimiy ja qtan aship beriledi. Qospa g a`p h a`m oni n` t u`rlerini n` funktsional`` stil`lerdi n` ayri qsha t u`ri esaplan g`an k o`rkem a`debiyat stilinde, ani g`ira g`i, prozali q shi g`arma tilinde jumsali w inda g`i o`zgeshelikleri, bul sintaksislik birliklerdi n` shi g`arma tilini n` obrazlili g`i, k o`rkemligi, t a`sirliligi ushin at qaratu g`in xizmetleri ha q qinda ma g`li w mat beredi.

KIRISIW

Adamlar arasinda e n` a` hmiyetli qarim- qatnas qurali til ekenligi m a`lim. Tildi n` j a`miyetlik xizmetleri s o`ylesi w , xabarla w , h a`m t a`sir eti w bolip, olardi n` arasinda sintaksislik birlikler de ayri qsha xizmet at qaradi. G a`p bir p u`tin tamamlan g`an oy-pikirdi bildiretu g`in sintaksislik birlik sipatinda bir neshe sintaksislik baylanislar menen sintaksislik qatnaslardi n` jiyinti g`ina iye. Ol bas qa sintaksislik birliklerden, misali, so`z dizbeginen predikativlikti bildiri w i menen ajiraladi. Solay etip, h a`zirgi qara qalpa q tilini n` sintaksisinde ga`p tiykar g`i birlik.

Sintaksis, bul - qara qalpa q til bilimini n` e n` u`lken tara w larini n` biri sipatinda s o`z dizbekleri, s o`zlerdi n` s o`z dizbeklerine birigi w jollari, olardi n`

komponentleri ortasinda g`i sintaksislik baylanislar h a`m qatnaslar, g a`p a g`zalari, g a`p h a`m oni n` m a`nisi, qurilisi boyinsha t u`rleri, tekst, punktuatsiya m a`selelerin o`zini n` izertle w ob`ekti iretinde u`yrenedi.

Bir na`wiye tamamlan g`an oy-pikirdi bildirip kelip bir yamasa o`z-ara grammatikali q baylanis qa t u`sken bir neshe s o`zlerdi n` dizbeginen turatu g`in sintaksislik birlik g a`p bolip esaplanadi. Ol sintaksistegi bas qa birliklerden o`zine t a`n tiykar g`i ayri qshali qlari, belgileri menen o`zgeshelenip keledi.

Qara qalpa q tilini n` sintaksisinde g a`p o`zini n` mina belgilerine iye bolip keledi :

1. Bir n a` w iye tamamlan g`an oy-pikirdi bildiredi.
2. Predikativlikke iye boladi.
3. O`zine t a`n g a`plik intonatsiya g`a iye boladi.

G a`p oni n` grammatikali q m a`nisi belgileytu g`in basla w ish h a`m bayanla w ishtan d u`ziledi, tiyana qli pikirdi bildirip, predikativlikke iye bolip keledi. Soni n` menen birge arna w li g a`plik intonatsiya g`a iye boladi. Usi belgileri menen g a`p bas qa sintaksislik birliklerden ajiralip turadi.

H a`zirgi qara qalpa q tilindegi g a`pler m a`nisi boyinsha xabar, soraw, u`ndew, buyriq g a`pler bolip, al qurilisi boyinsha jay h a`m qospa g a`pler bolip b o`linedi. Sonday-a q g a`p qurilisinda g`i gsheypara sintaksislik kategoriyalar jay g a`plerdi n` quraminda kelip qospalani w sipatina iye boladi, solay etip, a`pi w ayi jay g a`plerden qospalan g`an jay g a`pler payda boladi. Qospalan g`an jay g a`pler jay g a`plerdi n` o`zgeshe bir t u`ri sipatinda struktura-semantikali q h a`m intontsiyali q ja qtan ajiralip turadi.

Qospa g a`pler h a`zirgi qara qalpa q tilini n` sintaksis tara w inda u`lken orni menen belgilenedi.

Kem degende eki yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` m a`nilik h a`m grammatikali q baylanisinin turatu g`in sintaksislik birlik qospa g a`p bolip esaplanadi. Oni n` quramina kirgen jay g a`pler predikativlikke iye bolip keledi, bas a g`zalar g`a iye boladi, intonatsiyali q ja qtan jigi belgili bolip turadi,

komponentler ortasida m a`nilik ja qtan baylanis, u`ylesimlilik boladi. Mine usinday belgilerga iye bol g`an sintaksislik birlik qospa g a`p dep ataladi.

Bas qa da tillerdegi siya qli qara qalpa q tilinde de g a`pler qurilisi boyinsha jay g a`pler h a`m qospa g a`pler bolip tiykar g`i eki topar g`a b o`linedi.

Qospa g a`p jay g a`pten strukturali q o`zgesheliklari menen ajiralip keledi. K o`lemi ja g`inan alip qara g`anda jay g a`pler k o`lemli, al qospa g a`plerdi n` k o`lemi ja g`inan kishi bolip kelgen menen de, olardi n` quraminda g`i s o`zler emes, al neshe predikativlik birliklerden qural g`anli g`i tiykar g`i orindi iyeleydi. Jay g a`p monosub`ektli predikativlik birlikten turadi, qospa g a`p kem degende eki yamasa bir neshe predikativlik birliklardi n` qatnasi w inan d u`ziledi. Solay etip, jay g a`p penen qospa g a`pti monosub`ektli predikativlik penen polisub`ektlik predikativlik ajiratip turadi.

Qospa g a`pti n` quraminda g`i jay g a`pler ortasida m a`nilik h a`m grammatikali q baylanis t a`miyinlengen boladi. Olar ortasida g`i m a`nilik qatnas g` a`rezsizlik (parataksis) h a`m g` a`rezlilik (giptaksis) sipati menen belgilenedi. g` a`rezlik m a`ni menen g` a`rezlilik m a`ni qospa g a`pti n` quraminda g`i jay g a`plerdi n` o`z-ara menen dizbeklesip h a`m ba g`inip baylanisip keli w ine qatnasli bolip turadi. Qospa g a`pti n` tu`rlarida grammatikali q baylanislar da o`zgeshelenip keledi. Dizbekle w shi d a`nekerler menen dizbekle w shi intonatsiya dizbekli baylanisti payda etedi. Eger de qospa g a`ptegi jay g a`pler bir-biri menen dizbekle w shi intonatsiya h a`m dizbekle w shi d a`nekerler menen baylanisip kelse, olar dizbekli qospa g a`pti n` strukturasin d u`zedi. Qospa g a`pti n` quraminda g`i jay g a`pleri o`z-ara bir-biri menen bayanla w ish formalari, ba g`indiri w shi d a`nekerler h a`m ba g`indiri w shi intonatsiya ar qali baylanisip kelse, onda bunday sintaksislik birlikler ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` strukturasin d u`zedi. Usilayinsha, qara qalpa q tilindegi qospa g a`pler m a`nilik h a`m grammatikali q baylanisi w usilina qaray dizbekli qospa g a`pler h a`m ba g`ini n` qili qospa g a`pler bolip eki t u`rge b o`linedi.

Ayri qsha belgilep o'tetu g'in bir n a'rse, dizbekli qospa g a'pler birgelkili feyil bayanla w ishli jay g a'pler menen geypara sirt qi u qsasli qlar g'a iye bolip keledi. !sirese, sirt qi k o'rinisi ja g'inan alip qara g'anda orta q basla w ishli bolip kelgen jay g a'pler dizbekli qospa g a'pler menen u qsas bolip keledi. Degen menen, strukturali q ja qtan da, m a'nilik ja qtan da olar bir-birinen sipatli ayri qshali qlari ar qali ajiralip turatu g'in h a'r qiyli sintaksislik birlikler bolip tabiladi.

Jay g a'plerdi n` bayanla w ishlari feyilden bol g'an birgelkili bayanla w ish a g`za bolip kelgende g a'pti n` iyesi bire w bolip kelgende, bir bas a g`za g'a qatnasli bolip, oni n` bir neshe yamasa h a'r qiyli is- h a'reketin bildiredi, ya g`niy, oni n` bir neshe belgileri, h a'reketleri, iyeleri bar bolip kelse, onda bunday g a'pler sirt qi k o'rinisi ja g'inan qospa g a'pke u qsas bolip kelgeni menen, jay g a'pti n` strukturasin d u`zedi. Eki yamasa bir neshe bayanla w ish bir g a'pti n` quraminda kelip, olardi n` h a'r qaysisi o`z aldina kelgen ayirim basla w ishti n` is- h a'reketin bildirip, o`z aldina ayirim predikativlik birlikti d u`zip kelse, dizbekli qospa g a'pti n` strukturasin d u`zedi. Bunday ja g`dayda, geypara g a'plerde uli w mali q basla w ish penen birge sol basla w ishti n` ornina almasip keletu g'in almasi qtan bol g'an basla w ish keyingi jay g a'pte qollaniladi. Bunday g a'pler dizbekli qospa g a'pler boladi.

Solay etip, qara qalpa q tilindegi qospa g a'pler m a'nilik h a'm grammatikali q o`zgeshelikleri boyinsha ajiralip turadi. Olar usi o`zgeshelikleri boyinsha qaray dizbekli qospa g a'p h a'm ba g`ini n` qili qospa g a'p bolip eki topar g'a b o`linedi. Olardi n` h a'r biri o`zini n` tiyisli belgileri, o`zgeshelikleri menen sipatlanadi.

Ha`zirgi qara qalpa q tilini n` bir qansha tara w lari k o`pshilik tilshi ilimpazlar t a`repinen u`lken ilim-izertle w jumislarini n` ob`ekti sipatinda ke n` t u`rde izertlenilip kelmekte. Bunda til bilimini n` k o`plegen tara w lari boyinsha alip barilip atir g'an jumislardi n` k o`pshiligi arna w li kandidatli q dissertatsiyalar k o`leminde de u`yrenilip atir. Bir qansha jumislar baspada j

a`riyalanip atir. Olardi n` arasinda tildi n` e n` u`lken tara w larinin n` birinen esaplanip kiyatir g`an sintaksis tara w i boyinsha da k o`lemli jumislar islendi.

Sintaksis boyinsha islengen jumislar arasinda bas qa da sintaksislik birlikler menen birge qospa g a`p h a`m oni n` t u`rleri boyinsha da alip baril g`an ilim-izertle w jumislari ayri qsha di q qat a w dari w g`a turarli q. Dizbekli qospa g a`plerge qatnasli m a`seleler de ke n` izertlengen.

N.A.Baskakov qara qalpa q til bilimin ilimiy ja qtan izertle w di basla w shilardi n` biri sipatinda qakra qalpa q til bilimini n` tariyxinda u`lken orni bar izertle w shi. Oni n` sintaksis tara w i boyinsha da islegen bir qansha salma qli ilim-izertle w jumislari bar. N.A.Baskakov ^a qara qalpa q til bilimini n` sintaksisi h a`m onda g`i tiykar g`i sintaksislik birliklerden esaplan g`an qospa g a`pler, atap ayt qanda, dizbekli qospa g a`pler boyinsha da jumislar alip bar g`an. Oni n` izin qara qalpa q milliy ilimini n` q a`liplesi w i menen til bilimi tara w inda belili bol g`an tilshi ilimpazlar da w am ettirip, sintaksisti n` bir qansha m a`seleleri boyinsha izertle w ler j u`rgizgen. A. Qidirbaev qospa g a`plerdi klassifikatsiyala w boyinsha bir qansha pikirller bildiri w menen birge dizbekli qospa g a`pler boyinsha da jumislar alip bardi. ^g

Keyin ala tildi n` sintaksis tara w in arna w li t u`rde izertle w jumislari ke n` k o`lemde alip barildi. Sintaksis k o`lemi ja g`inan ke n` , o`z ishine qamtiytu g`in m a`seseleri k o`p bo g`anli qtan olardi n` ayirimlari o`z aldina izertlene basladi. M. D a` w letov qara qalpa q tilini n` sintaksisi boyinsha salma qli ilim-izertle w jumislarin j u`rgizdi. Oni n` bir qansha m a`selelerine ilimiy ja qtan sheshim berdi. Ilimpazdi n` dizbekli qospa g a`pler boyinsha j a`riyala g`an bir qansha ma qalalari bar. Bul ma qalalar dizbekli qospa g a`plerdi n` struktura-semantikali q t u`rlerin, olardi n` komponentlerin baylanistiri w shi grammatikali q qurallar siya qli m a`selelerdi ilimiy ja qtan ani qlap beri w ge qaratil g`an.

M.D a` w letov usi m a`seleler menen bir qatarda qara qalpa q tilindegi dizbekli qospa g a`pler h a`m olardi n` t u`rlarine teoriyali q ja qtan izertlep, oni n` ju w ma g`i sipatinda monografiyali q miynetin baspada j a`riyaladi. ^q

Bunnan bas qa da sintaksis boyinsha ilimpazlar jumis alip bardi. Olardi n` biri professor A.Najimov bolip tabiladi. Oni n` izertle w lerinde dizbekli qospa g a`plerge baylanisli teoriyali q h a`m a`meliy m a`seleler aship berilgen.^{n`}

Son g`i d a` w irlerge kelip h a`zirgi qara qalpa q tilini n` sintaksisi tutas alinip izertlendi. Bul ilimiy miynetlerde dizbekli qospa g a`pler h a`r t a`repleme ke n` t u`rde s o`z etildi.<sup>o`</sup> Solay etip, qara qalpa q tilindegi dizbekli qospa g a`pler boyinsha mine usunday jumislar alip baril g`an bolsa, dizbekli qospa g a`pler menen birge qospa g a`pti n` ekinshi bir u`lken t u`ri esaplan g`an ba g`ini n` qili qospa g a`pler de izertlengenin atap k o`rsetpekshimiz.

Dizbekli qospa g a`pler menen ba g`inini n` qili qospa g a`pler qara qalpa q tilindegi qospa g a`plerdi n` tiykar g`i eki t u`ri bolsa da, olar arasinda bir qansha ayirmashili qlar menen o`zine t a`n bol g`an belgiler bul m a`seleni izertle w shilerde ayri qsha qizi g`i w shili q payda etti. Izertle u`shiler qara qalpa q tilindegi qospa g a`pti n` tiykar g`i eki t u`ri sipatinda tanilip kiyatir g`an dizbekli qospa g a`pler menen ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` bir- birinen ajiralip turatu g`in tiykar g`i ayirmashili qlarin ilimiy ja qtan ani qla w g`a, aship beri w ge h a`reket etti. Usini n` n a`tiyjesinde dizbekli qospa g a`pler menen ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi o`z aldina ayirim alip izertle w m a`seleleri jol g`a qoyildi. Solay etip, qara qalpa q til bilimini n` ra w ajlani w inda bul sintaksislik birlikler bir ilimiy jumislarda da, o`z aldina ayirim alip arna w li islengen miynetlerde de s o`z etildi.

Ba g`ini n` qili qospa g a`plerge baylanisli m a`selelerdi izertle w de de qara qalpa q tilini n` ilimiy k o`z- qarastan u`yrenili w inde tiykar g`i orinda turatu g`in N.A.Baskakovti n` xizmeti u`lken. Iлимпaz o`zini n` izertle w lerinde sintaksis h a`m onda g`i tiykar g`i birliklerden esaplan g`an s o`z dizbegi, jay g a`pler menen, dizbekli qospa g a`pler menen bir qatarda qospa g a`plerdi n` u`lken bir t u`ri bol g`an ba g`ini n` qili qospa g a`pler ha q qinda da pikirler bildirdi, qara qalpa q tilindegi ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` o`zgesheliklerin k o`rsetip berdi.^{a`}

Ba g`ini n` qili qospa g a`plerge baylanisli geypara m a`seleler boyinsha maqalalar j a`riyalandi. K.Berdimuratov ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` d u`zilisi boyinsha pikirler bildirdi.^{g`}

M. Avezov qara qalpa q tilindegi ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` bir t u`ri bol g`an w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pler h a`m olardi n` strukturasi boyinsha islegen miynetin baspadan shi g`ardi.^{q`}

A.Najimov ba g`ini n` qili qospa g a`plerge baylanisli teoriyal q h a`m a`meliy m a`selelerdi ilimiy ja qtan izertledi.^{n`}

H a`zirgi qara qalpa q tilini n` sintaksisi boyinsha islengen ilimiy miynetlerde ba g`ini n` qili qospa g a`pler h a`m olardi n` t u`rleri, ba g`ini n` qili qospa g a`p komponentlerin baylanistiri w shi grammatikali q qurallar ke n` t u`rde ani qlandi.<sup>o`</sup>

Solay etip, qara qalpa q til biliminde qospa g a`pler boyinsha mine usinday jumislar alip barildi. Al belgili bir jaz w shi yamasa shayirdi n` shi g`armalari tilinini n` sintaksislik qurilisi arna w li t u`rde izertlenbedi.

I Bap Dizbekli qospa g a`pler

Ha`zirgi qara qalpa q a`debiy tili o`zini n` sintaksislik qurilisi menen de dara milliy til sipatinda tanilip, onda qospa g a`p tiykar g`i sintaksislik birlik ekenligi belgili. Qara qalpa q tilindegi qospa g a`pti n` bir t u`ri dizbekli qospa g a`p. Komponentlerini n` biri ekinshisine g` a`rezsiz turip, dizbeklesip baylanis qan qospa g a`pler dizbekli qospa g a`pler bolip tabiladi. M a`nilik ja qtan qara g`anda dizbekli qospa g a`pti n` komponentleri bir-birine ja qin bolatu g`in is- h a`reket, w a qiyalardi bildiredi. Dizbekli qospa g a`pti n` quraminda g`i jay g a`plerdi n` ortasinda bir-birine baylanisli sintaksislik qatnas a`melge asadi.

Dizbekli qospa g a`pti n` komponentlerin bir neshe grammatikali q qurallar baylanistirip keledi.

Dizbekle w shi intonatsiya, dizbekle w shi d a`nekerler h a`m d a`nekerlik xizmette kelgen s o`zler dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`plerin bir-biri menen baylanistirip keledi. Quraminda g`i komponentlerin baylanistiri w shi grammatikali q qurallarini n` qatnasi boyinsha dizbekli qospa g a`pler t o`mendegi t u`rlerge b o`linedi :

1. D a`nekerli dizbekli qospa g a`p~

2. D a`nekersiz dizbekli qospa g a`p

1. D a`nekerli dizbekli qospa g a`pler

D a`nekerli dizbekli qospa g a`p qara qalpa q tilindegi qospa g a`plerdi n` bir t u`ri. D a`nekerli dizbekli qospa g a`pti n` komponentlerin dizbekle w shi d a`nekerler yamasa d a`nekerlik xizmettegi s o`zler baylanistiradi. Olar d a`nekerlerdi n` baylanistiri w shili q xizmeti h a`m jay g a`pleri ortasinda g`i m a`nilik qatnaslari boyinsha u`sh t u`rge b o`linedi :

1. Biriktiri w shi d a`nekerli dizbekli qospa g a`p~

2. Qarsilas d a`nekerli dizbekli qospa g a`p~

3. Ayiri w d a`nekerli dizbekli qospa g a`p.

D a`nekerler grammatikali q qural sipatinda d a`nekerli dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`plerin baylanistiradi, soni n` menen birge barli q ja g`dayda m a`nilik o`zgesheliklerin toli q k o`rsetip kelmeydi. Dizbekli qospa g a`ptegi tiykar

g`i m a`nini d a`nekerlerdi n` qatnasi w i yamasa qatnaspa w i menen belgilenbeydi. Demek, d a`nekerler d a`nekerli dizbekli qospa g a`pti n` m a`nilik b o`lini w in belgileytu g`in tiykar g`i grammatikali q belgi bolmaydi. Olar k u`sheyti w shi m a`ni beri w ushin xizmet etedi. D a`nekersiz dizbekli qospa g a`pke qara g`anda d a`nekerli dizbekli qospa g a`p komponentleri o`z-ara ti g`iz baylanisadi.

D a`nekerli dizbekli qospa g a`plerdi qaysi d a`neker menen keli w ine qaray oni n` ati menen ata w m a`nilik ja qtan duris bolmaydi. Dizbekli qospa g a`pler m a`nisi boyinsha bir qansha ke n` bol g`anli qtan, d a`nekerli dizbekli qospa g a`plerdi n` m a`nilik b o`lini w i menen dizbekle w shi d a`nekerlerdi n` m a`nilik t u`rleri barli q ja g`daylarda s a`ykes kelmeydi. Sebebi, bir d a`nekerdi n` o`zi bir neshe, misali, mezgilleslik, qarsilasli q, salistiri w shili q m a`nilerin bildiri w i m u`mkin. Soni n` ushin da, d a`nekerli dizbekli qospa g a`plerdi m a`nisi boyinsha klassifikatsiya islegende komponentler ortasinda g`i m a`nilik qatnas h a`m d a`nekerlerdi n` olardi qaysi m a`nide baylanistirip tur g`anli g`i tiykar g`i orinda turadi.

1. Biriktiri w shi d a`nekerli dizbekli qospa g a`p

D a`nekerli dizbekli qospa g a`plerdi n` arasinda biriktiri w shi d a`nekerli dizbekli qospa g a`p o`zine t a`n o`zgeshelikleri menen ajiralip turadi. –Da/-de, -ta/_te, h a`m, j a`ne, ta g`i, al siya qli biriktiri w shi d a`nekerlerdi n` qatnasinda d u`zilgen qospa g a`pler biriktiri w shi d a`nekerli dizbekli qospa g a`pler bolip esaplanadi. Biriktiri w shi d a`nekerli dizbekli qospa g a`plerdi n` quraminda g`i jay g a`pleri m a`nilik ja qtan is- h a`reket, w a qiyalari izbe-izli yamasa bir w a qitli n m o`zgilleslik penen sipatlap k o`rsetedi. Biriktiri w shi d a`nekerlerdi n` m a`nileri h a`m sintaksislik xizmeti o`z-ara ja qin bolsa da, qospa g a`p komponentlerin baylanistiri w da h a`r birini n` jeke par qi bar.

1.1. –Da/-de, -ta/_te d a`nekerli dizbekli qospa g a`p.

–Da/-de, -ta/_te d a`nekerleri menen baylanisip kelgen dizbekli qospa g a`pti n` komponentleri olardi n` jay g a`pler arasinda h a`m komponentlerdi n` h a`r biri menen qaytalanip keli w i ar qali jumsaladi. Bul d a`nekerler grammatikali

q qural xizmetin at qarip kelgende bir qansha o`zgesheliklarga iye boladi. Misali, birinshi jay g a`pti n` bayanla w ishinan keyin ornalassa usi g a`pke m a`nilik tiyana qsizli q qosadi h a`m j a`ne de jay g a`pti n` talap etiletu g`inin bildiredi. Misali :Ta n` nan k a`r w an dizildida g`i, «Da w itk o`l» boyinda g`i Kegeyli fermalarini n` k a`r w anina Shotan menen o`zi barip qosip qaytti. (qr0-bet) !tirap o g`iri jim-jirt edi, kelgenler de biri-biri menen s o`ylesip, g`an g`urlasip, bul jim-jirtli qti buz g`an jo q edi. (eeu-bet)

M a`nilik ja qtan alip qara g`anda is- h a`reket, w a qiyalar izbe-izli islenetu g`in mezgilleslik -da/-de, -ta/_te d a`nekerli dizbekli qospa g a`p ar qali bildiriledi

H a`m, j a`ne, ta g`i d a`nekerli dizbekli qospa g a`p

H a`m, j a`ne, ta g`i d a`nekerleri dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`plerin baylanistirip keledi h a`m bunda olar sinonimlik qatnas qa da iye boladi. Barli q ja g`dayda olar o`z-ara orin almastirmaydi.

Ha`m, j a`ne, ta g`i d a`nekerleri dizbekli qospa g a`pti n` komponentlerin baylanistir g`anda bir w a qitli mezgilleslik penen izbe-izli mezgilleslikti a n` latadi. Misali : Sizler sa w at ashpa g`ansizlar **h a`m** Qunnazar a qsa qal raybilimni n` , raybidlim obl bilimni n` k o`zin boya g`an. (we-bet)

Al d a`nekerli dizbekli qospa g a`p

Al d a`nekerli dizbekli qospa g a`pti n` jay g`plerin biriktiri w xizmeti menen belgili bol g`an biriktiri w shi d a`nekerlerdi n` biri al d a`nekeribolip, oni n` sintaksislik xizmeti bir qansha ke n` . Al d a`nekeri qarsilas dizbekli qospa penen salistirmali dizbekli qospa g a`plerdi n` jay g a`plerin baylanistiradi.

Biriktiri w shi d a`neker xizmetin at qarip al d a`nekeri is- h a`reket h a`m w a qiyalardi n` bir w a qitli h a`m izbe-izli mezgillesligin k o`rsetip turadi.

Qarsilas d a`nekerli dizbekli qospa g a`p

Qarsilas dizbekli qospa g a`plerdi n` jay g a`plerin bira q, lekin, sonda da, s o`ytse de, solay da, degen menen d a`nekerleri j a`ne, tek, qalay da, a`tte n`, kerisinshe, siya qli d a`nekerlik xizmettegi s o`zler baylanistiradi. Qarsilas dizbekli

qospa g a`plerdi n` komponentlerin baylanistiri w da ayirim ayirmashili qlar g`a iye bolip keledi.

Bira q, lekin d a`nekerli qospa g a`p

Bira q, lekin d a`nekerleri qarsilas dizbekli qospa g a`p komponentlerin baylanistiradi. Bira q d a`nekeri lekin d a`nekerine qara g`anda grammatikali q qural sipatinda o`nimli.

M a`nileri bir-birine qarama- qarsi bolma g`an jay g a`plerdi baylanistirip keli w menen bira q, lekin d a`nekerleri qarama- qarsili q m a`ni beredi. Misali : H a`r kim u`sh-t o`rt k u`n islep ketip turipti, **bira q**, h o`nerin u`yrenip, sh a`kirtlik etkendey adamni n` ireti tabilmay atir. (et-bet ) W a`kil buni ma qulladi, **bira q** M a`diyar u`ndemey qaldi. (oe-bet)

-S o`ylegeni n` j o`n-a w , inim, bira q, ireti menen s o`ylesek biy a`deplik bola ja q pa qalay W (qwubet)

Sonda da, s o`ytse de, solay da, degen menen, solay bolsa da d a`nekerli dizbekli qospa g a`p

Sonda da, s o`ytse de, solay da, degen menen, solay bolsa da siya qli d a`nekerlik xizmette kelgen s o`zler ar qali komponentleri baylanis qan qospa g a`pler qarsilas d a`nekerli dizbekli qospa g a`pler boladi. Misali :

- Al, endi, inim, buni n` iz j o`nda g`i, **sonda da** men jazi qsiz jazalanip keti w den qor qaman. (qoo-bet)

Tek, qalay da , a`tte n` , kerisinshe k o`mekshi s o`zli dizbekli qospa g a`p

Dizbekli qospa g a`pti n` usi d a`nekerler ar qali baylanisip kelgen t u`ri de d a`nekerli qarsilas dizbekli qospa g a`p bolip, ular eki jay g a`pti qarama- qarsi m a`nide baylanistirip turadi. Misali : Usini esitkeli Qurbanni n` h a`m eki k o`zi jolda, **a`tte n`** , qolayli sayil tappay j u`r. (et-bet) As qaba q ta, geshir de bar, **tek** za g`arali q j u` w eri jo q. (wqi-bet)

Al, da, de, j a`ne, bolmasa d a`nekerli qarsilas dizbekli qospa g a`p.

Qarsilas dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`plerin Al, da, de, j a`ne, bolmasa d a`nekerleri baylanistirip, ular komponentlerge qarama- qarsi m a`ni beredi.

Misali : %zi ispolkom predsdateli gezinde talay odanbasilardi n` sha n` ara g`inan duz tatsa **da**, buni n` day malin g`an xojali qti k o`rgen jo q edi Esbergen. (uu-bet)

Ayiri w d a`nekerli dizbekli qospa g a`p

D a`nekerli dizbekli qospa g a`pti n` bir t u`ri ayiri w d a`nekerli dizbekli qospa g a`p. Bul dizbekli qospa g a`p ayiri w d a`nekerlerini n` jay g a`plerdi baylanistiri w m a`nisi ja g`inan d a`nekerli a w ispali dizbekli qospa g a`p h a`m d a`nekerli gezekles dizbekli qospa g a`p t u`rinde ekige b o`linedi.

D a`nekerli a w ispali dizbekli qospa g a`p

Ya, yaki, ne, ya bolmasa, a`lle h a`m bas qa da ayiri w d a`nekerleri qatnasip d a`nekerli a w ispali dizbeli qospa g a`pti d u`zedi. Bunday qospa g a`pler komponentlerindeki is- h a`reket w a qiyalar birinde bolmasa ekinshisinde iske asatu g`ininin yamasa aspaytu g`inin bildiredi.

Qara qalpa q tilinde ya, yaki, yamasa, yaki bolmasa, ne d a`nekerleri jabi q strukturali dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`pleri arasinda yamasa h a`r bir jay g a`p penen qaytalanip keledi. Olarda a w ispalili q m a`ni h a`m bolja w li m a`ni boladi. Misali :

- A`y, Esirkep, o`zi sa w a ma, **ya** mina Orinshani n` da siyirin sa w ip kete bereyik pe W (wwe-bet) Ti n` laytu g`in qula q jo q, **ya** mina bu g`altirdi n` bir o`zine o qip kete bereyin be! W (wwe-bet)

- Oni qaya qtan bilgen bular, **ya** sen jazip jiberdi n` be! W (yq-bet)

- Siz orta g`a qudani n` qulshili g`in etip, xali qti ha q qa siyini w g`a sha qiri w ushin shi qti n` iz ba, ya bas qa g a`pi n` iz bar ma! W (qwy-bet)

D a`nekerli gezekles dizbekli qospa g a`p

Birese, birde, bazda, g a`, geyde ayiri w d a`nekerleri gezekles dizbekli qospa g a`p komponentlerin baylanistirip kelip, qospa g a`pti n` is- h a`reket, w a qiyalari o`z-ara gezeklesip kelgenin k o`rsetedi. Gezekleslik m a`ni a n` latatu g`in d a`nekerler jabi q strukturali dizbekli qospa g a`p komponentleri arasin baylanistiradi. Sonday-a q, bul d a`nekerler h a`r komponente de qaytalanadi.

Gezekles dizbekli qospa g a`plerdi baylanistiri w shi birese, birde, bazda, d a`nekerleri o`z-ara m a`nilik ja qtan ja qin, geyde olardi n` birini n` ornina ekinshisin almastiri w m u`mkin. Bul d a`nekerler ortasinda m a`nilik ja qtan ja qinli q bar. G a`, g a`de, geyde d a`nekerleri de birese, bazda, birde d a`nekerleri siya qli o`z-ara m a`niles, olar da birini n` ornina ekinshisi almasip qollaniladi.

Soni n` menen birge, h a`tte, h a`tteki janapayli q m a`nidegi s o`zler de geyde gezekles dizbekli qospa g a`pti n` komponentlerin baylanistirip keledi.

D a`nekersiz dizbekli qospa g a`pler

Qara qalpa q tilinde d a`nekersiz dizbekli qospa g a`pler uli w ma qospa g a`pler arsinda o`zini n` bir qansha o`zgeleliklerge iye boli w i menen belgili. Oni n` komponentlerin bir qansha grammatikali q qurallar baylanistirip keledi.

Dizbekle w shi intonatsiya d a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` komponentlerin baylanistirip keletu g`in tiykar g`i grammatikali q qural. Intonatsiya tek formal`li q ja qtan dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`plerin baylanistiradi, al olardi n` m a`nil n` ik qatnaslari, tiykarinan, jay g a`plerdi n` arasinda g`i leksika-semantikali q mazmun menen a n` latiladi.

Qara qalpa q tilindegi d a`nekersiz dizbekli qospa g a`p komponentleri intonatsiya g`a qatnassiz t u`rde predikativlik konstruksiyalardi n` leksika-semantikali q mazmuni menen baylanis qa t u`sed. Misali : Da w it k o`l «kurortinan» ma n` qiyisip, «miynet otpuskasinan» qayt qan o`gizler jil qilardi n` minnetli w aziypalarina jegilgeni jegildi, jegilmegeni g u`ndeni k u`tip tur. (wur-bet) Misalda d a`nekersiz dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`pleri intonatsiya ar qali baylanisip, bunda leksika-semantikali q mazmun tiykar g`i orin iyeleydi..

Korrelyat xizmettegi s o`zler de d a`nekersiz dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`plerin baylanistiradi. Olar leksikali q h a`m morfologiyali q korrelyatlar t u`rinde belgili.

Korrelyat s o`zler tilimizdegi d a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` quraminda b a`r hama ushiraspaydi. Korrelyatsiz kelgen ja g`dayda da d a`nekersiz dizbekli qospa g a`p komponentleri baylanisadi. Olardi n` jay g a`pleri arasinda g`i m a`nilik qatnaslar tiykar g`i orinda tur g`anda korrelyat s

o`zlerge z a`r u`rlik bolmaydi. Ma qset, qarsilasli q, sebep-n a`tiyje, sh a`rt h a`m t.b. m a`nilik qatnaslarda kelgen qospa g a`pti n` komponentleri usinday boladi.

D a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` semantikali q t u`rleri

D a`nekersiz dizbekli qospa g a`pler m a`nilik o`zgesheliklerge iye. D a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` struktura-semantikali q b o`lini w leri qospa g a`pti n` predikativlik konstruksiyalari arasinda g`i m a`nilik qatnaslar g`a baylanisli bolip keledi. Qospa g a`p komponentlerini n` m a`nilik qatnaslari o`z-ara baylanisli is- h a`reket, w a qiyalar g`a tiykarlanadi. H a`r qanday jay g a`pti qospa g a`pke biriktiri w barli q w a qitta tu w ri bolmaydi. D a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerde m a`nilik qatnas tiykar g`i orinda turadi.

H a`zirgi qara qala q tilinde d a`nekersiz dizbekli qospa g a`pler jay g a`plerini n` m a`nilik qatnaslarini n` t u`rlerine qaray t o`mendegi t u`rlerge b o`linedi :

D a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`p

D a`nekersiz qarsilas dizbekli qospa g a`p

D a`nekersiz salistirmali dizbekli qospa g a`p

D a`nekersiz sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`p

D a`nekersiz n a`tiyje dizbekli qospa g a`p

D a`nekersiz t u`sindirmeli dizbekli qospa g a`p

D a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`pte oni n` quraminda g`i eki jay g a`ptegi is- h a`reket, w a qiyalari bir w a qitli h a`m izbe-izli mezgilleslikti bildirip keledi. Misali : H a`mme a n` -ta n` , bire w -bire w ge qaradi. (ry-bet) Negedur ke w ili k o`teri n` ki, ishke de Ja n` abay shayirdan u`yrenip qal g`an «A qs u` n` gilin» i n` ildap kirdi. (eu-bet) So n` soni n` k u`shi menen kelgenlerdi klass qa ti q qizdi, siyma g`anlari esikten antalasip turdi. (qi-bet) Sayimbet ke n` sege kelip sha qir g`an eken, sonni xabarladi da, buxgalter ta g`i bir ja q qa at shapti. (yy-bet) Misallarda berilgen qospa g a`pti n` jay g a`plerindegi is- h a`reket mezgil ja g`inan j u`d a` ja qin. Qospa g a`pti n` bire w indegi is- h a`reket penen ekinshisindegi is- h a`reket birinen so n` ekinshisi izbe-izlik penen orinlan

g`an. Is- h a`reket, w a qiyalarini n` isleni w indegi w a qitli q ayri qshali qlari boyinsha qara qalpa q tilindegi d a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`pler bir w a qitli mezgilles h a`m izbe-izli mezgilles dizbekli qospa g a`p bolip ekige b o`linedi. Olardi n` h a`r biri o`zine t a`n m a`nilik o`zgesheliklerine iye bolip keledi.

D a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`pti n` komponentleri bir w a qitta yamasa w a qitli q ja g`inan o`z-ara ja qin bol g`an is- h a`reket, w a qiyalardi bildiredi. Misali : Endi G u`lziyrani hesh kim tutip tura al g`an jo q, da w isin barinsha jiberip, Sozanay sheshesini n` zari esitilgen ja q qa g o`n` ireni w i menen ketip qaldi. (eeo-bet) Berilgen qospa g a`pti n` birinshi jay g a`pindegi orinlanip atir g`an is- h a`reket penen ekinshisinde orinlanip atir g`an is- h a`reket w a qitli q ja qtan j u`d a` ja qin bolip, ol bir w a qitta olardi n` a`melge as qanli g`in, yamasa bire w ini n` a`melge asi w i menen birge ekinshisini n` de a`melge as qanin bildirip tur.

Bir w a qitli mezgilles dizbekli qospa g a`pti n` komponentleri bir w a qitta, sol w a qitta, bir m a` h a`lde, sol m a` h a`lde, sol gezde, sol zamatta, soni n` arasinda siya qli s o`zler menen de baylanisip kelip, mezgilleslik m a`ni bildiredi.

Bul qospa g a`pti n` j a`ne bir o`zgesheligi quraminda g`i jay g a`pler w a qitli q ja qtan bir-birine beyimlenip keledi h a`m birini n` izinen biri islengen izbe-izlikti bildiredi. Bunday qospa g a`pler izbe-izli mezgilles dizbekli qospa g a`p boladi. Misali : Esbergenge ekilenip j u`rgenler a w ip edi, bas qalar da ma qullap o`t a` shi qti. (wi-bet) Xal qabadta g`i Allayar usta kartani t o`n` kerip qoyip, bir jerin ta w lap-ta w lap, k o`terilip-basilip tur g`an a q zamarri qtay p a`rre w igin bilay burip qoyip edi, da w isi ashshili w bir qatin qosi q aytip jiberdi. (qtr-bet)

Keltirilgen qospa g a`pti n` komponentlerindeki is- h a`reket, w a qiyalar birinen so n` ekinshisi izbe-izlik penen iske as qan. Olarda intonatsiya jay g a`plerdi baylanistirip kelgen. Ekinshi g a`pte kelgen de d a`nekeri qospa g a`pti n`

quramında g`i jay g`a`p ishinde turip t`a`kirarlanip qollanilip, ol mezhgilleslik m`a`nini ani q`k o`rsetip beri w` ushin xizmet etedi.

D`a`nekersiz qarsilas dizbekli qospa g`a`pler qara qalpa q tilindegi d`a`nekersiz dizbekli qospa g`a`plerdi n` j`a`ne bir t`u`ri. Sintaksislik birliklerdi n` komponentleri is- h`a`reket, w`a` qiyalari o`z-ara qarama- qarsi keledi. Qospa g`a`pti n` jay g`a`pleri m`a`nilik ja`qtan qarama- qarsi boladi. Misali : Paxtasin ar qalatip k`o`rip edi, di n` ke` qalma g`an eken. (ry-bet) Ma`g`an aya q tapildatsa n` iz da, tapildatpasa n` iz da b`a`ri bir, men bul plandi orinlay almayman. (qou-bet) Qatti oylan g`anda g`i` a`detine g`o`re Qunnazar a`qsa qal sa qalin qayirip jalmama qshi edi, g`u`zelgen sa qal l`a`bine jetpey qaldi. (wwr-bet) Misallarda g`i` qospa g`a`plerdi n` jay g`a`plerindegi mazmun biri ekinshisine qarama- qarsi keli w` ar qali d`a`nekersiz qarsilas dizbekli qospa g`a`p d`u`zilgen.

D`a`nekersiz qarsilas dizbekli qospa g`a`pti n` komponentlerini n` birini n` bayanla w` ishi bolimli, ekinshi komponentlerini n` bayanla w` ishi bolimsiz kelgende qarsilasli q`m`a`ni bildiriledi. Misali Sozanay sheshem o`qiy almaydi, bas qasi bir j`o`n. (et-bet) Balasi kelgenlerdi ishke baslap edi, hesh kim kirmedi. (wqt-bet)

- Qunnazar a`g`a`menen bir urisarman dep kelip edim, bolmadi... (weq-bet)

M`a`nilik ja`qtan bir-birine qarama- qarsi bolip keli w` d`a`nekersiz dizbekli qospa g`a`pti n` jay g`a`pleri ushin t`a`n bol g`an tiykar g`i` belgi bolip esaplanadi. Misali : Xabar soratip, jiberilmegen a`g`ayinleri qalmadi, sir a`o`li-tiri xabari jo`q. (re-bet) Esirkep onnan nege jila g`anin, ja`n`a`g`ini n` ne`qil g`anin sora w` dan qor`qti, ol da o`zliginen aytpadi. (wew-bet) Oni n` hesh bir qaba g`i` tart qan jo`q, tart qan menen de elestirmes edi. (eo-bet) A`w`il g`a`uri w` shilli q illetin daritip, ala w` izli q`tu`w` dir g`an sizsiz, shapli qpay-a`q` qoyi n` , Esbergen joldas, bizde bul tu`w` rali ma`g`li w` mat bar. (tw-te-betler) S`o`zin bilmegeni menen, o`g`an t`u`sinbegeni menen, u`n`ildi, ustap k`o`re ja`q`edi, uslatpadi URA. (io-bet)

D`a`nekersiz salistirmali dizbekli qospa g`a`p

Keyingi ilimiy grammatikalarda qara qalpa q tilindegi d`a`nekersiz dizbekli qospa g`a`plerdi n` bir t`u`ri d`a`nekersiz salistirmali dizbekli qospa g`a`pler

sipatinda k o`rsetiledi. Olarda is- h a`reket, w a qiyalari u qsas bol g`an eki jay g a`p biri-biri menen o`z-ara salistirilip k o`rsetiledi. Misali :

Burin malina men qarasatu g`in edim, endi meni n` malima qarasadi. (u0-bet) «Bessari» qishla g`ini n` b a`ri shuni n` malayi, ol otir g`an xan! (yy-bet)

Burin malina men qarasatu g`in edim, endi meni n` malima qarasadi. (u0-bet)

Bul g a`p m a`nisi ja g`inan qaram- qarsiday k o`ringeni menen, komponentlerdegi belgiler bir-biri menen salistirili w ar qali berilgen.

D a`nekersiz sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`p

D a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` biri d a`nekersiz sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`p. Bas qa qospa g a`plerge qara g`anda o`nimli jumsaladi. Birinshi jay g a`pte is- h a`reket, w a qiyalardi n` sebebi k o`rsetilse, ekinshisi oni n` n a`tiyjesin bildiredi. Bunday sintaksislik birlikler sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`p boladi. Olardi intonatsiya baylanistiradi. Misali :

Esbergenni n` islep j u`rgeni de kolxozdi n` g`ami, demek, buni n` da sanasi j a`miyetlik sana g`a aynalip baratir. (tq-bet)

- Xizmet babimiz usinday, a g`a, a`pi w etersiz. (w0q-bet)

- Sen bul g a`pi n` di m a`jiliste aytip salma, uyat boladi. (yy-bet)

- Asha ber, Ja qanni n` keregi jo q. (yi-bet)

Bul d a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` biri sebepti, ekinshisi n a`tiyjeni bildirip tur, olar d a`nekersiz sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`pler bolip esaplanadi.

D a`nekersiz sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`p quraminda g`i komponentlerini n` orin t a`rtibi, m a`nilik qatnaslari ja g`inan eki t u`rli o`zgeshelikka iye boladi. Qospa g a`pti n` birinshisi sebep-n a`tiyjeni bildirse, ekinshisi n a`tiyje-sebep m a`nisi bildiradi. Solay etip, sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`pti n` qaysi m a`ni bilidiri w shi komponentini n` burin ya keyin kelgenligi olardi n` m a`nilik h a`m intonatsiyali q o`zgeshelikleri menen sipatlanadi. Misali :

- M a` w letinde bir d a`nelep sanap alamiz, ati Shimbay g`a bes j u`z tonna ju g`im bolmaydi. (qoy-bet) Shopani n` mi qli bolsin, uri- g`ari k o`p. (wee-bet)

Jantaspa ma g`an, qara n` ju g`adi! (wty-bet) Aysultanni n` , balasi D a`niyardi n` da w islari esitiledi, demek, u`yinde eken. (eey-bet)

Bul g a`plerde bire w i menen ekinshisi sebep-n a`tiyje qatnasin bildirip kelgen.

D a`nekersiz t u`sindirmeli dizbekli qospa g a`p

Dizbekli qospa g a`plerdi n` bir t u`ri d a`nekersiz t u`sindirmeli dizbekli qospa g a`p. T u`sindirmeli dizbekli qospa g a`pti n` e n` tiykar g`i ayri qshali g`i oni n` birinshi komponenti jalpi, uli w ma m a`ni bildiredi, ekinshi komponent sol birinshi g a`pti n` mazmunin t u`sindirip turadi. D a`nekersiz t u`sindirmeli dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`pleri, tiykarinan, intonatsiya ar qali baylanisadi.

Bul qospa g a`pte d a`slepki jay g a`ptegi uli w mali q m a`ni so n` g`i komponent ar qali daralanip k o`rsetiledi, intonatsiyasi ja g`inan alip qara g`anda birinshisi xabar intonatsiyasi, ekinshisi sana w intonatsiyasi menen aytiladi. Birinshi komponentten so n` qos no qat belgisi qoyiladi. Misali :

Ke w li al g`a w -dal g`a w : «a g`ayinni n` qarasi ju qpasa bolar edi!» (wee-bet)

T u`sindirmeli dizbekli qospa g a`pte d a`slepki jay g a`ptegi bir a g`za so n` g`i g a`p penen t u`sindiriledi. Misali : Meni n` o`nimke n` eske bir sa w alim : m a`sh nege julindi ? (qe0-bet)

- Kolxoz bol g`anlari n` izdi n` da, bolaja qlari n` izdi n` da, bolma g`anlari n` izdi n` da qula qlari n` iz g`a altin sir g`a : ali q usinday bir-birden patefon! (qtt-bet)

T u`sindirmeli dizbekli qospa g a`pler de qospa g a`plerdi n` m a`nilik bir t u`ri sipatinda prozali q shi g`armalarda jiyyi qollaniladi.

II Bap Ba g`ini n` qili qospa g a`pler

Qara qalpa q tilindegi ba g`ini n` qili qospa g a`pler bir qansha qurilisli q ayri qshali qlari menen de belgili. Ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` quraminda

eki komponent boladi, olardi n` biri bas g`a`p, ekinshisi ba g`ini n` qi g`a`p. Bul komponentleri bir-biri menen m`a`nilik, grammatikali q h`a`m intonatsiyali q jaqtan ti g`iz baylanisli boladi. Biri ekinshisine ba g`inishli bolip kelip, m`a`nilik baylanis qat u`sed.

Olar bir-biri menen bir qansha grammatikali q qurallar ar qali baylanisip keledi. Soni n` menen birge, m`a`nilik jaqtan da bir neshe t u`rlerge b o`linedi.

Ba g`ini n` qili qospa g`a`ptegi bas g`a`p penen ba g`ini n` qi g`a`pti baylanistiri w shi grammatikali q qurallar

Qara qalpa q tilinde ba g`ini n` qili qospa g`a`plerdi n` jay g`a`plerin baylanistiri w shi bir qansha grammatikali q qurallar ushirasadi. Olar bayanla w ish formalari, seplik jal g`a`w lari, tirke w ishler, k o`mekshi ata w ishlar, d a`nekerlik xizmettegi k o`mekshi feyiller h`a`m janapaylar, qatnasi qli s o`zler, d a`nekerler bolip esaplanadi. Bul grammatikali q qurallar ba g`ini n` qi komponent penen birge kelip, k o`pshilik ja g`dayda bas komponentke ba g`inishli ekenin bildirip turadi.

Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romanida da bul grammatikali q qurallar menen baylanis qan ba g`ini n` qili qospa g`a`pler qolaniladi.

Qara qalpa q tilini n` s`a`ykes nizamlarina h`a`m tildi n` ishki imkaniyatlarina s`a`ykes qospa g`a`pti n` quraminda g`i jay g`a`pler belgili bir grammatikali q qurallar menen baylanisadi : seplik affiksleri h`a`m feyil formalari, tirke w ishler, janapaylar h`a`m k o`mekshilik xizmettegi s o`zler, arna w li ba g`indiri w shi d a`nekerler h`a`m d a`nekerlik xizmettegi s o`zler, qatnasi qli s o`zler, intonatsiya, ba g`ini n` qi g`a`p penen bas g`a`pti n` orin t a`rtibi.

.Ba g`ini n` qili qospa g`a`pti n` m`a`nisi boyinsha t u`rleri

Ba g`ini n` qili qospa g`a`pler quraminda g`i jay g`a`plerini n` o`z-ara m`a`nilik qatnaslari boyinsha bir qansha t u`rlerge b o`linedi :

Wa qit ba g`ini n` qili qospa g`a`p

Orin ba g`ini n` qili qospa g`a`p

Sebep ba g`ini n` qili qospa g`a`p

Ma qset ba g`ini n` qili qospa g`a`p

Sin ba g`ini n` qili qospa g a`p

Salistirmali ba g`ini n` qili qospa g a`p

Sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p

Qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`p

Biz bul qospa g a`plerdi n` h a`r birin o`z aldina qarap, olardi n` sipatli belgilerin k o`rseti w menen birge o`zimiz magistrlik dissertatsiyani n` ob`ekti sipatinda ta n` lap al g`an Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romani materiali tiykarinda tallaymiz.

Wa qit ba g`ini n` qili qospa g a`p

Ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` m a`nisi boyinsha bir t u`ri w a qit ba g`ini n` qi qospa g a`p bolip esaplanadi. Bunda ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` quraminda kelgen ba g`ini n` qi komponent bas g a`pte aytil g`an oy-pikirdi w a qitli q ja qtan sipatlaydi. Wa qitti bildirip kelgen ba g`ini n` qi g a`p penen bas g a`p o`z-ara bir-biri menen m a`nilik ja qtan w a qitli q qatnasta turadi. Bunda bas g a`pte bildirilgen is- h a`reket h a`m w a qiyalardi n` orinlani w , iske asi w w a qtin bildirip keledi. Bul w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` qospa g a`pti n` bas qa m a`nilik t u`rlerinen e n` tiykar g`i o`zgesheligin bildirip keledi. S o`z sha qaplarinan kelbetlik feyil, hal feyil, h a`reket ati feyili, sh a`rt meyil, d a`nekerlik xizmettegi de k o`mekshi feyili menen birgelikte qollanilatu g`in bet bildiretu g`in feyiller ba g`ini n` qi g a`pti n` bayanla w ishi boladi.

T o`mende bul qospa g a`pti n` komponentlerin baylanistiri w shi grammatikali q qurallardi o`z aldina tallap k o`rsetpekshimiz :

Wa qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi g a`pini n` bayanla w ishi kelbetlik feyil ar qali bildiriledi, k o`binese, kelbetlik feyildi n` - g`an formali o`tken m a` h a`li w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pte k o`p ushirasadi.

Bunda, ya g`niy w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` bayanla w ishi o`tken m a` h a`ldegi - g`an/-gen formali kelbetlik feyilden bol g`anda, o g`an seplik affiksleri sh a`rtli t u`rde jal g`anip keledi.

Kelbetlik feyildi n` bul formasina jal g`anip kelip, orin sepligini n` affiksleri bayanla w ish xizmetin at qar g`anda bas g a`p penen ba g`ini n` qi

komponent w a qitli q m a`nide baylanisadi. Misali : Bir ja g`i ta qta menen b o`lingen, ta qtani n` arja g`inda panisti n` ja qtisina tutip, bir qa g`azdi o qip tur g`an, kiyim-kenshegi tap Joarbaevti n` u`stindegidey, qayislari omira w in atana qla g`an jigi` simday tartilip, o`kshesin o`kshesine tarsildatip, qolin shekesine aparip, **raport bere basla g`anda**, tap Jorabaev qa emes, o`zine raport berip atir g`anday, ana u` skameykada dizilgen «m o` hmin»lerge o`zin u`stem k o`rsetken siya qlanip mardiydi Biybala. (qoo-bet)

Kelbetlik feyildi n` usi formasi ar qali bildirilgen bayanla w ishlar menen kelgen w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pte bas g a`p penen ba g`ini n` qi g a`ptegi is- h a`reketti n` iske asi w inini n` t u`rli d a`rejesi k o`rinip keledi. Misali : D u`zdi n` isine puxta bolsa da o`z u`yine biyp a`r w a Shundiyydi n` binay o`mirinde topsasina may tiymegen qapisi u`yrektey « g`ir q- g`ir q» etip **ashil g`anda**, Sozanay u`lektey sozilip, u`y sipirip atir edi. (w0u-bet)

Qara qalpa q tilindegi sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi - g`an+da formasinda kelgen ja g`dayda, k o`binese, ma g`an+da bolimsiz formasi t u`rinde keledi. Bunday ja g`dayda ba g`ini n` qi g a`pti n` bayanla w ishi m a`nilik ja qtan sh a`rt meyildi n` –sa/se affiksi menen s a`ykes keledi. Bunday sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi, k o`binese, o`tken m a` h a`l formasinda, al bas komponentti n` bayanla w ishi keler m a` h a`l formasinda baylanisip, sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p o`zine t a`n k u`shli intonatsiya menen aytiladi. Bunda sh a`rt meyildi n` qosimtasi menen d u`ziletu g`in sh a`rt ba g`ini n` qi g a`pti n` intonatsiyasi menen te n` dey keledi. Bul Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romanini n` tili ushin da t a`n bolip keledi. Misali :

T o`legen qar g`anip **shi g`ip baratir g`aninda**, Juman k a`l jilap esikten kirip qaldi. (wty-bet) Sonnan ta n` ni n` aldinda, Allanazar menen Qunnazar **kelgende**, pitegene dayanip, esine engen edi. (eey-bet) Shundiyy **kirip kelgende**, D a` w eke sonni ashi g`inday aymalap, stoldi n` u`stine tikesine qoyip, say-say qabir g`alarin su w li dasmal menen p a`kizelep isip atir edi. (y0-bet) :shinshiden,

N o`kiste qizillar qamalip **atir g`anda**, arba menen azi q tasi g`an o`zim. (u0-bet)

Misallarda w a qitli q m a`nini n` basim ekeni seziledi.

:sh traktordi birden patirlatip, MTS direktori Tayirov **kelmegende**, bassiz alaman o`rden i q qa, i qtan o`rge i g`isip, a`tirapti n` b a`rin o`rtke berer me edi, q a`yter edi.(eet-bet) Bul qospa g a`pte komponentler - g`an+da formasinda baylanis qani menen onda sh a`rtlik m a`ni bar.

Qara qalpa q tilinde kelbetlik feyildi n` - g`an formasi menen berilgen bayanla w ishli w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` bayanla w ishi tartim affiksi h a`m orin sepligini n` qosimtasi menen de keledi. Olarda tartim affiksi belgili bir grammatikali q basla w ishti ani q k o`rsetip kelip, oni n` menen bette h a`m sanda s a`ykes keledi. A q janapayi bolsa w a qit ba g`ini n` qi g a`pti n` bayanla w ishi menen dizbeklesip kelgende ja g`dayda, is- h a`reketlerdi n` birini n` ekinshisine o`ti w w a qtini n` o g`ada qis qa ekenin, tez a`melge asatu g`in bildiredi. Barip k o`mekshi feyili modal`li q m a`nide turip bas g a`ptegi is- h a`reketti n` ba g`ini n` qi g a`ptegi is- h a`reketten keyin iske asatu g`inin bildirip keli w menen j a`ne bir o`zgeshelikti payda etedi. Misali : Ja n` a basin k o`terip belin **jaz g`aninda-a q**, a`tirapta tiri jan jo q edi. (ry-bet)

Prozali q shi g`armalar, jo qarida aytip o`tkenimizdey, qara qalpa q tili sintaksisine tiyisli yamasa g a`p d u`zi w nizamlili qlari tiykarinda d u`zilgen g a`plerden turatu g`inin atap o`ti w menen menen birge, biz talla w jasap atir g`an Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» shi g`armasi tilini n` sintaksislik qurilisinda da w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi g a`pini n` bayanla w ishi - g`an formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyiline shi g`is sepligini n` qosimtasi jal g`anip keli w i menen de bas g a`p penen baylanisadi. Bul da w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ayri qsha bir d u`zilgen konstruksiyasin k o`rsetedi. Bunday w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pte ba g`ini n` qi g a`pte aytil g`an is- h a`reket tamamlani w dan bas g a`ptegi is- h a`reketti n` a`melge asatu g`ini k o`rsetip beriledi. Bul w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pte a q janapayi dizbeklesip

kelgen ja g`dayda eki g a`ptegi is h a`reketti n` izbe-iz, qis qa w a qitti n` ishinde a`melge asatu g`ini m a`lim boladi..

Misali: Orinsha, qatinlar s u`tlerin tapsirip **ketkennen so n`**, keldi. (wew-bet)

Al, kelbetlik feyildi n` - g`an qosimtasi menen shi g`is sepligini n` affiksi baylanisip kelgen konstruktsiya - g`an+da formali konstruktsiya g`a qara g`anda w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi d u`zi w de siyrek jumsasaladi. Ayirim ja g`dayda d a`nekerlik xizmettegi barip s o`zi de dizbeklesip keli w i m u`mkin. Misali :

Wa qta, w a qitta, m a` h a`lde, gezde, mezgilde, payitta, sha qta, p a`tte, shamada, shamasinda, ja g`dayda siya qli k o`mekshilik xizmettegi s o`zler menen orin sepligi formasi birge kelgen w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` bayanla w ishi bas komponent penen baylanisip, bunda eki g a`pte a n` lasil g`an is- h a`reketti n` orinlani w i tez w a qitta orinlan g`anin k o`rsetedi. Sonday-a q, usi konstruktsiya menen berilgen g a`plerde - g`an+ w a qitta, - g`an+m a` h a`lde, - g`an+gezde bayanla w ishlarinan so n` g`ana janapayi kelip, bas g a`ptegi is- h a`reketti n` qayta orinlan g`anin, al da janapayi dizbeklesse, w a qit ba g`ini n` qi g a`ptegi is- h a`reketti n` m a`nisin k u`sheytip beriledi. Misali : :yge kelip, kempiri boya w di **sora g`an w a qitta**, dim u`ndemesten t o`rt b u`klengen gazetani «mine» dep k o`rsetti. (ti-bet)

Wa qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishlari grammatikali q ja qtan h a`r t u`rli bolip keledi. Ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi - g`an formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyilinen bolip h a`m o g`an tartim affiksi menen betlik affiksi jal g`ansa w a qitli q m a`ni bildiretu g`in qospa g a`pler d u`ziledi. Bul g a`plerde komponentlerde bildirilgen is- h a`reketti n` tez orinlan g`anin bildiredi. Misali : B u`gin de ta n` nan turip, ayran-shalabin iship degendey Esirkep eke w i ja n` a esikten **shi g`a bergeni**, diy w ana qa q ete qaldi. (weq-bet)

Wa qit ba g`ini n` qili g a`pti n` bayanla w ishi - g`an formali kelip tartim qosimtasi h a`m sol silte w almasi g`i menen birge dizbeklesse, da, de

janapaylarini n` qosilsa w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`p d u`zilip, bunda bas g a`p penen ba g`ini n` qi g a`ptegi is- h a`reketti n` izbe-iz tez a`melge as qani bildiriledi.

Misali: K o`rpeni **serpip jibergeni de sol**, ana w da apala q ta-jumala q jup ja g`asinan jabisa ketti.(ero-bet) Minberdi n` m u`yeshindegi uzin gernayli patefonda Ibrayim ba qsi « Qizil kolxoz» degen qosi qti **ja n` g`irtip jibergeni de sol**, alamanni n` qal g`an- qut qani di bermen qarap japirildi. (qte-bet)

Tartim affiksi menen - g`an formali kelbetlik feyili h a`m geydegi oni n` menen m a`ttal tirke w ishi dizbeklesip, w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti d u`zedi. Bas g a`p penen ba g`ini n` qi g a`p ortasinda w a qitli q o`zgeshelik bunday konstruksiyada da bildiriledi. Misali : Pisi qurip, ja n` a esikti t a`mbiley bergeni, bire w qapini mushladi. (oy-bet)

Sayin tirke w ishi - g`an formali kelbetlik feyili menen ba g`ini n` qi g a`pti n` bayanla w ishi bolip, bas g a`ptegi is- h a`reketti n` belgili bir w a qit ishinde qaytalanip turatu g`inin bildirip keledi. Ba g`ini n` qi g a`p h a`r, h a`r sapari, h a`r k u`ni siya qli birlikler menen birge aytil g`anda w a qitli q m a`ni j a`ne de ani q belgili bolip turadi. Misali : H a`r adam **qara ter bolip shi q qan sayin**, Qunnazar a qsa qal bir qisim. (w0-bet)

Shi g`is sepliginde kelgen - g`an formali kelbetlik feyil bayanla w ishi keyin, so n` tirke w ishleri menen dizbeklesip, w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`p d u`ziledi. Bunda is- h a`reketti n` izbe-iz a`melge asi w i k o`rsetiledi. Misali :M a`diyar Sayimbetti n` t u`ri menen jol j u`rip, terden j u`ni sabala qlanip qal g`an qizil g u`re n` in qoradan **shi g`ar g`annan so n`** , eki atli atlardi n` basin te n` estirip, tu w ri politotdelge kelip edi. (eet-bet)

–Ar/-er,-r formali kelbetlik feyil w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pte t o`mendegi belgiler menen sipatlanadi :

Bul formada g`i bayanla w ish w a qitli q m a`nidegi w a qitta, mezigilde, gezde kibi s o`zler menen dizbeklesip, bas g a`pke baylanisip, w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti d u`zedi. Misali : Shundiyy isten **qaytar m a` h a`llerinde**,

negedur, oni n` k o`she betti sipir g`isi, silta w ta w ip solay shi q qisi kele beretu g`in edi. (or-bet)

Hal feyildi n` -ip/ip, -p formali t u`ri w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`p quraminda bas g a`p penen ba g`ini n` qi g a`pti w a qitli q ja qtan baylanistiradi. Soni n` menen birge, -a, -e formali, bolimsiz m a`nidegi -ma+y, - g`ali/-geli, - mastan/-mesten, - g`ansha/-genshe formali hal feyiller w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`plerde ba g`ini n` qi komponentti n` bayanla w ishi sipatinda xizmet at qarip keledi. Misali : Mal **azbastan burin**, sonni isle n` ...(qr0-bet)

Bul adam menen h a`zillesse izi nasir g`a sha w atu g`inin « Qudaybergen baya g`i mala qayi zi n` g`itilip, iyt **alip qash qali** biletu g`in edi.. (wqy-bet) Jazli q, arpa **piskeli**, xal qi ne s o`ylep, ne qoy g`anin bilmeydi.(et0-bet) Bular **kelemen degenshe**, k o` n` seni n` qasinan u`sh-t o`rt baptrakti ta w ip aldim.(wri-bet) Ja qinda !met bir may bochkani n` jartisin qiyip, ge w mis temir pech **so g`ip bergeli**, Qudaybergen shundiy qala g`an tomardi n` h a` w iri kabinet g`o kabinet, oni n` a w zinda g`i Aman Qidirbaev qa da urip turadi. (yu-yi-betler) Biz sizdi delegatli q qa, bul bili g`i n` iz **shi qpastan burin**, usin g`anbiz. (qq0-bet) So g`an baylanisli g u`ller toli q **g` o`reklep bolmay-a q**, jalpaytip nanin shi g`ardi «bes qona q». (qwy-bet) Misallarda hal feyilden bol g`an bayanla w ishlar bas g a`p penen ba g`ini n` qi g a`pti w a qitli q m a`nide baylanistiri w ushin xizmet at qarip tur.

-I w /-i w , - w formali ata w ish feyil w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi bola aladi. Shi g`is sepliginde j a`ne baslap, menen, m a`ttal tirke w ishini n` , shamalas qanda, qolaylas qanda siya qli s o`zlerdi n` dizbeklesi w i menen bas komponent penen ba g`ini n` qi komponent baylanisadi. A q janapayi da qosimsha m a`ni beri w ma qsetinde jumsaladi. Misali : Aldina q a`lem- qa g`az **isirili w dan-a q**, a w halini n` « qorjinlasa» ja g`in sezdi a qsa qal. (w0-bet)

Bunnan t o`rt-bes k u`n a` w el Qudaybergennen sonday payitta bir n a`rseni u g`ip qal g`an Sozanay, g`arrisi ke n` sege **keti w den**, belin alip belsenip

shi g`ip edi. (wqw-bet) Baya g`i Dosmu hammed Juma g`ulovti **k o`ri w den-a q**,
Jani bir qisim bol g`an oni n` . (www-bet)

–Sa/-se formali sh a`rt meyil w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n`
quraminda kelgende ba g`ini n` qi g a`pti n` bayanla w ishi bolip oni bas g a`p
penen baylanistiradi. Misali : Ju w irip qora g`a **kirse**, z a` n` gini Isimet bilay
alip, qora g`a s u`yep qoyip atir g`an eken. (wwq-bet) **Tursam**, jo q, chayin o`zi
qaynatip iship ketip qalipti. (ee0-bet) Aysultan basin bir k o`terip qarasa, buni n`
balasi M a`diyardi u`gitlep atir shul g`inip. (rt-bet)

Soni n` menen birge, qara qalpa q tilindegi w a qit ba g`ini n` qili
qospa g a`pti n` bayanla w ishlari bet bildiretu g`in feyiller h a`m de k o`mekshi s
o`zini n` dizbeklesi menen de d u`ziledi.

Sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`p

H a`zirgi qara qalpa q tilinde tiykar g`i t a`biyati, d u`zili w
o`zgesheliklari menen belgili bol g`an ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` bir t u`ri
sebeb ba g`ini n` qi qospa g a`pler. Olar quraminda g`i komponentler ar qali
sebeb-n a`tiyjelik qatnasti bildiredi.

Sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` bas qa qospa g a`plerden tiykar g`i
o`zgesheligin sebeb-n a`tiyje qatnasinda boli w i. Bul qospa g a`pte ba g`ini n`
qi g a`p sebepti, bas g a`p onnan kelip shi g`atu g`in n a`tiyjeni k o`rsetedi. Ayirim
ja g`dayda olardi n` orni almasip keledi.

Sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` jay g a`pleri sintetikali q, analitikali
q h a`m analitika-sintetikali q usillar menen baylanisip keledi.

Kelbetlik feyil, hal feyil h a`m h a`reket ati feyili h a`m ani qli q meyil,
geyde sh a`rt meyil sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`pte jumsaladi.

Kelbetlik feyildi n` - g`an formasi sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`pte ba
g`ini n` qi komponentti n` bayanla w ishi bolip keledi. Kelbetlik feyil bas g a`p
penen ba g`ini n` qi g a`pti tikkeley baylanistirip kele almaydi, al ke n` islik seplik
qosimtalari menen kelip baylanisadi j a`ne sebeplik m a`nini k o`rsetip turadi.

Qospa g a`pti n` bul t u`rinde ba g`ini n` qi g a`pte bayanla w ish baris
sepligi qosimtasi menen kelip sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`p payda boladi.

Shi g`is sepligini n` qosimtasi menen ba g`ini n` qi g a`pti n` bayanla w ishi sebeplik m a`ni bildirip keledi. Misali : :y menen u`ydi n` arasi k u` t a` **qula g`ir bol g`anli qtan**, bunnan basli qti n` da, bas qani n` da t u`k xabari bol g`an jo q. (wty-bet) Sol sa w ashta j u`rgeninde ishi janip baratir g`aninday qayma qlas qan muzli su w di qizip j u`rgenine qaramastan ara q penen qosip **simire bergenlikten**, tisi de biymezgil t u`sip, a w zini n` u` n` ireygeninen t u` n` ilmey-a q qoyi n` t u` w e... (wyy-bet) Ta qta t o`selgen edenni n` g`ali-gilemnen ashi q jeri **bolma g`anli qtan**, M a`diyardi n` da, Esbergennni n` de, Qudaybergenni n` de aya qlarini n` dibisi estilmey qaldi. (uu-bet)

Sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi shi g`is sepligini n` qosimtasi menen kelip so n` , keyin tirke w ishleri menen sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`pti payda etedi. Misali : Barli q buyimin **pitkerip tur g`annan so n`** , bul a w ildi n` adamlari da Eshbaydi ish tartip, t a` w ir k o`retu g`in edi. (ui-bet) Bunnan da shigin shi q qannan **so n`** , qal g`an uralar ashil g`an jo q. (wwq-bet) !ke n` dey adamni n` o`zi oir atir g`an so n` , qayta beri w de uyat eken.(qei-bet) K o`rse tiriley jutip jibere ja qtay j a`n-ja g`ina ala qlap bolip, Joldas qara shal g`ayinan **tarta bergennen keiyn**, nazir qani n` qirap, p a`nt qumar qal g`anday p a`tleni n` kirep otirdi Nazarbay. (qwu-bet)

«Opshim», buniki de D a` w ekeni n` ayt qani menen **u`nleskennen keyin**, irasin ayti w kerek, Quday bergenni n` ishine, umitpasa, o`mirinde birinshi m a`rtebe qaltiratpa tiydi (yw-bet) %zi n` **sa w atli bol g`annan keyin**, jurtti n` o`lgeninen xabari n` jo q. (qy-bet)

Bul ja g`dayda ba g`ini n` qi g a`pti n` bayanla w ishi seplik qosimtasin qabil etpey kelip te so n` , keyin tirke w ishleri menen dizbeklesip kelip sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`p payda boladi. Misali : **T u`sinbegen so n`** , paydasi ne W! (to-bet) Beretu g`in jemimiz **bolma g`an so n`** , bulardi ba g`ip h a`leklenbeyik. (wee-bet)

Sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`p hal feyil menen d u`ziledi. -Ip/-ip, -p, formali hal feyil eki komponentti i baylanistirip bas g a`ptegi is- h a`reketti n` sebebin k o`rsetedi. Al, -ma+y formali bolimsiz m a`nidegi hal feyil de usi

xizmetti at qarip kele aladi. Misali : -Bizdey bir-eki t u`yte n` kini n` **abirayi dep**, el b u`linedi-a w ! (qou-bet) Buni Sayimbet **ma qullap**, hayaldi n` izinen hesh kim ketpedi. (ui-bet) Ta g`i bir biy Buxara g`a **tartip**, olay k o`shkenler h a`zir haslin umitti. (q0i-bet)

Hal feyil - g`anday, -tu g`inday formalari komponentlerdi baylanistiri w shi grammatikali q qural boladi h a`m sebepti bildiredi.

H a`reket ati feyilini n` - g`anli q qosimtasi sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi menen shi g`is sepligini n` qosimtasi ushin, sebepli tirke w ishleri menen dizbeklesip sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pti d u`zedi.

Sebeb ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` h a`reket ati feyilini n` - g`anli q h a`m -tu g`inli q qosimtasi qatnas qan ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi ushin, sebepli tirke w ishleri menen dizbeklesip sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pti payda etedi.

H a`reket ati feyilini n` -i w /-i w , - w qosimtasi menen kelgen sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi g a`pini n` bayanla w ishi ushin, sebepli tirke w ishleri menen dizbeklesip sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pti d u`zedi. Bunday konstruktsiyada ar qasinda, n a`tiyjesinde k o`mekshi s o`zleri qatnasip sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pti d u`zedi.

Sin ba g`ini n` qili qospa g a`p

Sin ba g`ini n` qili qospa g a`p h a`zirgi qara qalpa q tilinde ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` j a`ne bir t u`ri bolip, oni n` bas komponenti menen ba g`ini n` qi komponenti bir qansha grammatikali q qurallar ar qali baylanisip keledi. Ba g`ini n` qi komponent bas g a`ptegi is- h a`reketti n` sinin, sipatin bildiredi. Ba g`ini n` qi qospa g a`plerdi n` bas qa t u`rlerinen bir-biri menen baylanisi w usili, grammatikali q d u`zilisi, m a`nilik qatnasi menen ajiralip turadi.

Ba g`ini n` qi komponent bas g a`ptegi is- h a`reketti n` a`melge as qan yamasa aspa g`an halatin, sinin sipatlap kelgen g a`p sin ba g`ini n` qili qospa g a`p bolip esaplanadi. Usunday belgige iye bol g`an sin ba g`ini n` qili qospa g

a`pti n` komponentleri sintetikali q h a`m analitikali q usilda baylanisip keledi. Misali :

Qara n` g`ili q kem-kemnen **qoyi w lasip**, qaysi juldizdi n` qanday ekenligi patliyip-patliyip k o`zge taslana basla g`an edi. (qou-bet)

H a`zirgi qara qalpa q tilindegi sin ba g`ini n` qili qospa g a`p sin pisi qla w ish penen u qsas bolip keledi. Sin pisi qla w ish bayanla w ishtan a n` lasil g`an is- h a`reketti n` qalay islengenin, sinin bildirgeni ushin m a`nilik ja qtan sin ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentine bir qansha ja qin bolip keledi. G a`p a g`zasi menen g a`pti n` tiykar g`i o`zgesheligi bire w i nominativlik, al ekinshisi predikativlik belgi bolip esaplanadi. Tutasi menen al g`anda sin ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponenti bas g a`ptegi aytil g`an is- h a`reket, w a qiyalardi n` iske asi w yamasa iske aspa w sinin k o`rsetedi.

Hal feyildi n` -ip/-ip,-p, - g`anday/-gendey, bolimsiz t u`rdegi ma+y, - mastan/-mesten, sonday-a q d a`nekerlik xizmettegi dep k o`mekshi feyili sin ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` jay g a`plerin baylanistiri w shi grammatikali q qural xizmetinde keledi.

Hal feyil menen dep k o`mekshi s o`zi dizbeklesip kelip sin ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi payda etiledi.

q. -Ip/-ip, -p qosimtali hal feyil sin ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi boladi. Bunday ja g`dayda sin ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` quraminda bas g a`ptegi basla w ishtan bas qa o`z aldina ayirim bayanla w ishi k o`rinip turi w i tiyis. Hal feyildi n` qosimtasi eki t a`repleme xizmet at qarip, birinshiden, ba g`ini n` qi komponentin bayanla w ishi xizmetin at qarip, ekinshiden, bas g a`p penen ba g`ini n` qi g a`pti baylanistiri w shi grammatikali q qural xizmetin at qarip turadi. Bunday konstruktsiya sin ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` d u`zili w indegi e n` o`nimli grammatikali q usil sipatinda belgili. Bul konstruktsiya sebep h a`m w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi d u`zi w de de o`nimli bolip,

bunday konstruksiyada olar m a`nilik qatnasi ar qali o`z-ara par qlanadi. Misali : Nazarbay **shal qasina taslay jazlap**, o`zin- o`zi zor g`a irkti. (ww0-bet)

-Ma+y formali hal feyilden bol g`an bayanla w ish g`a iye bol g`an sin ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qili komponentini n` bas g a`p penen baylanisip keledi. -Ip formali hal feyil menen bul feyiller sh a`rt, sebep, w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi de d u`zedi. Bunda g a`plerdi ajirati w da m a`nilik qatnas tiykar g`i orindi iyeleydi Bul formada g`i bas qa toplamlar sin ba g`ini n` qili qospa g a`pke u qsas boladi. Degen menen olar ke n` eytilgen g a`p a g`zasini n` ya g`niy sin pisi qla w ishti n` xizmetin at qarip keledi. Sinli q m a`ni bildiretu g`in ba g`ini n` qili komponent tutas al g`anda g a`p t u`rinde keledi h a`m bas g a`ptegi is- h a`reketti n` isleni w sinin bildiredi. Misali : Keshke shekem su w shi balani n` ornina su w in o`zi qaba qlap **tasisip**, Qudaybergen Isimetke jer s u`risken. (eeo-er0-betler)

Qunnazar a qsa qaldi n` sa qalina **ot tiyip**, bir ja g`i jilan jul g`an qarli g`ishti n` quyri g`inday shontiyip qalipti. (eet-bet)

Hayaldi n` ke w line tap ba g`ana g`i GPUshiler kisisin **qamap taslap**, endi mina w M a`diyar basli q soni n` jaman xabarin esittiri w ge kelgendey tuyilip, j u`regi su w ladi. (eee-bet)

-Mastan/-mesten formali hal feyil ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` bayanla w ishi bolip keledi. Usi konstruksiya w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti de d u`zedi. Olardi tek m a`nilik qatnasi boyinsha ajirati w m u`mkin.

-G`anday formali konstruksiya geyde tiykar g`i qosimsha sebeplik m a`nini bildirip keledi. Bunday g a`plerde sebeplik m a`nige salistir g`anda sinli q m a`ni basim bolip, ol tiykar g`i m a`ni esaplanadi. Misali : Bir n a`rse **ja n` a esine t u`skendey**, Isimet jigerlenip keynine qaray ju w irip ketti. (eeu-bet)

Salistirmali ba g`ini n` qili qospa g a`p

Salistirmali ba g`ini n` qili qospa g a`p qara qalpa q tilindegi ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` ta g`i da bir t u`ri. Salistirmali ba g`ini n` qili qospa g a`p te o`zine t a`n tiykar g`i m a`nilik h a`m grammatikali q o`zgeshelikleri ar qali ajiralip turadi.

Bas qa da ba g`ini n` qili qospa g`a`plerge qara g`anda salistirmali ba g`ini n` qili qospa g`a`pti n` tiykar g`i ayirmashili g`ii ba g`ini n` qi g`a`ptegi mazmun, is- h a`reket penen bas g`a`ptegi mazmun, is- h a`reketti o`z-ara u qsati w , te n` e w ar qali orinlanip, salistirilip k o`rsetiledi. Ba g`ini n` qi g`a`pten a n` lasilatu g`in is- h a`reket penen bas g`a`p ar qali bildirilgen is- h a`reket bir-biri menen u qsas boladi. Tiykar g`i is- h a`reket salistiri w ar qalik o`rinip keledi. Tiykarinan, salistiri w bas g`a`ptegi is- h a`reketti n` m a`nisi ay qinlap, sheshi w ge qaratiladi.

Ba g`ini n` qili qospa g`a`pti n` bul t u`rinde salistiri w m a`nisi e n` tiykar g`i m a`ni boladi. Ba g`ini n` qi g`a`p salistiri w ushin tiykar bolip, ol bas g`a`ptegi is- h a`reket, w a qiya menen salistiriladi.

Bul ba g`ini n` qili qospa g`a`p d u`zilisi ja g`inan sintetikali q, analitikali q h a`m analitika-sintetikali q usillar ar qali baylanisadi.

Salistirmali ba g`ini n` qili qospa g`a`pti n` jay g`a`pleri sintetikali q usil menen baylanis qanda ba g`ini n` qi g`a`pti n` bayanla w ishi xizmetinde hal feyildi n` - g`anday, - g`ansha h a`m sh a`rt meyildi n` -sa formasinda g`i feyiller keledi. Bunda eki jay g`a`pte de o`z-ara s a`ykes keletu g`in korrelyatli q s o`zler h a`m salistiri w ma qsetinde jumsalatu g`in qatnasi qli almasi qlar qollaniladi. -G`an+siya qli, g o`re t u`rindegi kelgen konstruktsiyalar da salistirmali ba g`ini n` qili qospa g`a`pler boladi.

H a`zirgi qara qalpa q tilinde –sa\–se konstruktsiyali ba g`ini n` qili qospa g`a`pler mina usillar ar qali d u`ziledi :

Sintetikali q usil menen d u`ziledi. Bunda bas g`a`p penen salistiri w shili q m a`nide baylanis qan sh a`rt meyildi n` sh a`rtlik m a`nini h a`m bas g`a`p penen ba g`ini n` qi g`a`pti baylanistiri w shi grammatikali q quraldi bildiredi. Misali: Jurt bir qollap **kelistire almay j u`rse**, bul eki qollap teredi. (ry-bet)

Analitikali q usil menen d u`ziledi. – Sa+bol tipindegi konstruktsiya bas g`a`p penen baylanisip, salistirmali ba g`ini n` qili qospa g`a`pti payla etedi. Olarda qatnasi qli almasi qlar da qollaniladi.

Soni n` menen birge, geypara ja g`daylarda qatnasi qli almasi qlar tek ba g`ini n` qi komponente kelip, bas komponente kelme w i de m u`mkin. Bunday g a`plerde salistiri w shili q m a`ni g a`pti n` uli w ma mazmuninan t u`sinikli bolip keledi.

Analitika-sintetikali q usil menen d u`ziledi. Bunda –sa/-se sh a`rt meyil formasinda g`i bayanla w ish h a`m ba g`ini n` qi g a`pti n` quraminda qanday, qansha, qalay siya qli almasi qlar, korrelyat s o`z, bas g a`pte bolsa sonday, sonsha, solay siya qli almasi qlar jumsaladi.

Sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p

Qara qalpa q tilindegi qospa g a`plerdi n` burinnan bir t u`ri sipatinda qaralip kiyatir g`an o`z aldina ayirim bir t u`ri sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p bolip esaplanadi. Sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p grammatikali q t a`biyati, m a`nilik qatnasi menen o`zgeshelenip, onda bas g a`p penen ba g`ini n` qi komponent sh a`rtlik qatnasta baylanisadi.

Qara qalpa q tilinde sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pke t a`n tiykar g`i o`zgeshelik oni n` jay g a`pleri sh a`rt meyildi n` qosimtasi menen o`nimli baylanisip keli w inde k o`rinedi. Bas qa da baylanistiri w shi grammatikali q qurallar sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p komponentlerin baylanistirip keledi.

Qara qalpa q tilinde sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`ptegi tiykar g`i ayirmashili q komponentler arasinda g`i m a`nilik qatnas penen formali q belgide k o`rinedi.

Bul qospa g a`pte ba g`ini n` qi komponenti sh a`rtti bildirip keledi, al so n` g`i komponent onnan payda bolatu g`in n a`tiyjeni bildirip turadi.

Sh a`rt meyil sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi g a`pini n` bayanla w ishi bolip kelip, ol komponentlerdi baylanis qa t u`siredi h a`m sh a`rtlik qatnasti bildiredi. Misali:

Usi uru w shilli g`imiz **tursa**, biz o n` baymiz Nurimbet a g`a! (w0r-bet) Qudaybergen keshte **kelip qarasa**, balasi hayali u`she w ine shi q qan bes batpan, qir q a g`ari d a`n d a`nxanadan g`ayip bolipti. (wqw-bet) Ele j o`nlep sa w at ashpa g`anli g`in **bilip qoysa**, a w hali qatti patiratlasaja q.... (www-bet)

Taya q sha qildatip **turmasa n`** , h a`zir qiyin. (wrr-bet) Tilin ta w ip s **o`ylemese n`** , moyintiri qti a w darip aladi. (er-bet)

De, bol k o`mekshi feyilleri sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi bolip keledi. Misali :

sh-t o`rt ju w az **bolsa**, brak o`gizlerdi g u`njara g`a ba g`ip aynaldirip qoysa q deymen. (er-bet)

Quraminda g`i jay g a`plerini n` m a`nilik qatnasi ja g`inan qara qalpa q tilindegi sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pler u`sh t u`rge bo`linedi:

Real` sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p

Irreal` sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p

Bolja w li sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p

Birinshi t u`ri ba g`ini n` qi g a`pte k o`rsetilgen sh a`rtke s a`ykes bas g a`pten a n` lasilatu g`in n a`tiyjeni n` orinlanatu g`ini ani q, ha qiy qat boladi. Ekinshisinde ba g`ini n` qi g a`pte k o`rsetilgen sh a`rtke s a`ykes bas g a`pten a n` lasilatu g`in n a`tiyjeni n` orinlanbaytu g`ini m a`lim bolip keledi. u`shinshi g a`pte bolja w li m a`ni bildiriledi.

Qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`p

Qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`p tilimizde ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` burinnan bar t u`ri. Qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`p ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` bas qa t u`rlerini n` arasinda o`zine t a`n d u`zili w joli, o`zgeshelikleri menen belgili. Bas komponenttegi is- h a`reket, w a qiyalar ba g`ini n` qi komponenttegi is- h a`reket, w a qiyalar menen qarama- qarsi m a`nide kelgen qospa g a`pler qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` tykar g`i belgisi bolip keledi.

Qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`p jay g a`plerini n` o`z-ara m a`nilik qatnasi, baylanistiri w shi grammatikali q qurallari, grammatikali q d u`zilisi menen o`zgeshelenip keledi. Tiykar g`i ayirmashili g`i bas g a`p penen ba g`ini n` qi g a`pti n` m a`nilik ja qtan bir-birine qarama- qarsi bolip keli w i bolip esaplanadi.

Sintetikali q h a`m analitika-sintetikali q usillar ar qali komponentlerini n` baylanisi w i qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`pke de t a`n bolip keledi.

–Sa/-se formali sh a`rt meyil qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi bolip kelip olardi baylanistiri w ushin xizmet etedi. Misali: Mina w larini n` jani tinish **demese n`**, ele k o`terem. (wee-bet) Kimde-kim shin mu habbat tek jas jubaylarda boladi **dese**, ol jal g`an. (2y-bet) Ar qan boyi k o`terilgen quyashti n` qasna g`i qoyi w bu g`aldirdan su w tiygen siya q a`lemnini n` sizi g`inday shayili n` qirap **tur g`ani bolmasa**, shashira g`an shu g`la degennen nishan jo q. (ee0-bet)

Ha, j u` w eri **kerek bolsa**, bizden kelesi jili alsin... (w0t-bet) w. Bul qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponenti –sa/-se formali sh a`rt meyilden bol g`anda o g`an da, de d a`nekerleri dizbeklesedi. Misali : Kelgenlerdi n` hesh kimni n` u`yine t u`slenbey, M a`diyardi n` u`yinde julin g`an sh a`ytan ta w i q qa da barmay, papkalarinan nan shi g`arip jegeninen-a q o`zini n` basinan siypamaytu g`inin bilgen Qunnazar usinday bir qolaysiz qisinispa qti sezini, k u`ni burin moyin bolip qal g`anli qtan bu g`urlim o`zin aldirmadi **desek te**, sorpa shiken adamday ma n` lay teri murnini n` u`stinen tamip atti. (w0-bet) Esikti qa qpastan kirgen adamdi bas qalar tanimasa da, belsendiler tanidi. (q00-bet)

- Onda men bir biyligime, qansha **zalim dese n` iz de**, oyaz benen muzaffatti da tur g`iz g`anim bar. (w0t-bet) Turpati **kishkene bolsa da**, taskekil qorazday b a`le g`oy bul! (w0t-bet) Eshbaydi n` o`zi qiri qlardi **qapsirsa da**, hayali o`zinen jigirma bir jas kishi, mudami k o`zi k u`lip turatu g`in, nazi ekenin, ya j o`ne qili g`i ekenin n a`rse sezdimaytu g`in, terisi tip-tini q, o g`iri suli w Sh a`mshiya degen a q jipektey ta w lan g`an kelinshek edi. (uy-uu-betler) Key w ani k u`ye w in usi keyipte mudami **k o`rgisi kelse de**, buni n` day xosh keyipli pirsatlar ustani n` o`mirinde kemde kem. (e0-bet)

–G`an/-gen formali kelbetlik feyil qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi bolip, olardi baylanistirip keledi. Misali : **Warsa qi bol g`an menen**, men joldas Bayniyaz atani n` minezin aship berip atirman. (wyu-bet) Solar **bolma g`anda**, a w ildan qu w ip shi g`atu g`in

edim! (wrt-bet) A w zim **qiysi q bol g`ani menen**, ke w ilim ha q...(qwt-bet)
Bul **o`lgen menen**, izinde buni jiberip tur g`anlari bar. (qt0-bet)

Qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`p ba g`ini n` qi jay g a`pi tartimlan g`an – g`an/-gen formali kelbetlik feyilge bol k o`mekshi feyilini n` dizbeklesi w inen boladi.

Bunday g a`pte ba g`ini n` qi komponentke – g`an/-gen formali kelbetlik feyilden bolsa sayin tirke w ishini n` dizbeklesedi. Misali : Izinen **sha qir g`an sayin**, ba qirip qashadi. (ru-bet)

Ba g`ini n` qi komponent – g`an/-gen formali kelbetlik feyiline orin sepligi h a`m da d a`nekerini n` dizbeklesip keli w inen sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`p d u`ziledi. Misali : Sen mina w tur g`an jerge eshegi n` di, **sora g`anda**, bermeyse n` , a`ne m a`rtlik... (qtu-bet)

–I w /-i w , - w formali h a`reket ati feyili qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponenti boladi.

III Bap K o`p komponentli qospa g a`pler

H a`zirgi qara qalpa q tilini n` sintaksislik qurilisinda komponentleri ekiden arti q jay g a`plerden ibarat bol g`an qospa g a`pler belgili orin iyeleydi. Kem degende u`sh yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` m a`nilik h a`m intonatsiyali q birliginen turatu g`in qospa g a`p kop komponentli qospa g a`p bolip esaplanadi. K o`p komponentli qospa g a`pler jay g a`plerini n` grammatikali q baylanisi w usilina baylanisli u`sh topar g`a b o`linedi :

K o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler

K o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`pler

Aralas qospa g a`pler

K o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler

H a`zirgi qara qalpa q tilini n` sintaksislik qurilisina talla w jasap qara g`anda, eki komponentli qospa g a`pler menen bir qatarda, qospa g a`plerdi n` j a`ne bir t u`ri esaplan g`an k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi de k o`ri w ge boladi. Kem degende, u`sh yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` bir-biri menen dizbeklesip kelip baylanisi w inan d u`zilgen qospa g a`p k o`p komponentldi dizbekli qospa g a`p bolip esaplanadi. K o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` quramina kirgen jay g a`pler m a`nilik ja qtan bir qansha

o`zgesheliklarga iye bolip keledi. Atap ayt qanda, olar ortasinda bolatu g`in m a`nilik qatnaslardi n` sipatini n` t u`rlishe bolip keli w ine baylanisli olardi toparlar g`a ajirati w bir qansha qiyinshili q tu w diradi, ani g`ira g`i, olardi belgili bir toparlar g`a b o`lip k o`rseti w m u`mkin bola bermeydi. Bulay de w imizdi n` tiykar g`i sebebi, k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` jay g a`plerini n` biri sinli q m a`nini bildirip kelse, ekinshisi sebeplik m a`ni a n` lati w i m u`mkin, al u`shinshi komponent bolsa o g`an qarama- qarsi m a`nide keli w i m u`mkin, t o`rtinshi komponent bolsa w a qitli q m a`nide keledi. Bul k o`p komponentli dizbekli qospa g a`p komponentlerini n` ortasinda m a`nilik ja qtan alip qara g`anda bir neshe m a`nilik qatnaslardi n` a`melge asatu g`inin k o`rsetedi. Mine usi q a`siyet, usi belgi k o`p komponentli dizbekli qospa g a`p ushin tiykar g`i belgilerdi n` , o`zgesheliklerdi n` biri bolip keledi.

Qara qalpa q tilindegi qospa g a`plerdi quraminda g`i komponentlerini n` sani ja g`inan u`yreni w olardi n` k o`p komponentli qospa ga`pler dep atal g`an t u`rin ani qlap beri w menen birge, komponentler ortasinda g`i a`melge asatu g`in grammatikali q baylanis qa qaray k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` jeke t u`r sipatnda j a`ne o`z ishinde eki t u`rge b o`linetu g`inin k o`rsetedi:

Komponentleri m a`nilik ja qtan te n` dey qatnasta bol g`an k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler

Komponentlerini n` bire w i uli w ma yamasa jalpi m a`nini bildirip, bas qalari oni t u`sindirip, rael`lastirip keletu g`in k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler.

Komponentleri m a`nilik ja qtan te n` dey qatnasta bol g`an k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerde oni n` quraminda kelgen bir neshe komponent bir-biri menen o`z-ara te n` dey m a`nilik qatnasta bolip keledi. Misali: Iqlasi bir awsa, basqa jaq qa dim ala n` bolmaydi, hesh na`rseni esitpeydi de, hesh kim menen s o`ylespeydi de, gu`n` elektin` da`l o`zi. (e0-bet) Sol julinip qal g`an j u`regimni n` jartisini n` deregin siz ta w ip otirsiz, ta qsiyir, a`rebek biziki bolsin, qansha q a`lese n` iz sonsha ali n` , bu g`an qosa s u`yinshi n` izdi h a`m moldan bereyin. (qw-bet) Gektari burin g`i, jeri burin g`i,

egisi burin g`i! (tr-bet) Negesi sol, hesh kimgе usamaydi oni n` jaz g`ani, h a`riplerdi k o`ple w shiyiradi, bas qa adam o`ytip shiyia almaydi. (i0-bet) O`zine keldi de, sanap ali w di Ja qan menen Esbergenge buyirdi, Ja qan onsha pul sana w g`a sheber emes edi, al Esbergenni n` bolsa, qoli t u` w e ishi de qaltirap baratir. (ir-bet)

Komponentlerini n` bire w i uli w ma yamasa jalpi m a`nini bildirip, bas qalari oni t u`sindirip, rael`lastirip keletu g`in k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerde k o`pshilik ja g`dayda birinshi komponent uli w mali q m a`nini bildirip keledi, al so n` g`i komponentler t u`sindirili w shi komponentler xizmetin at qaradi. Misali : Qudaybergen shundiy joli q qan bul «keseldi n` » atin hesh kim bilmeydi, bul bar g`an jerinen jalta n` lap xatli qa g`az qaraytu g`in «d a`rtke» shatildi, k o`zleri urini n` k o`zindey tintinip sala beredi. (wy-bet) Ja n` a g`ilardi n` qilip otir g`ani ana w : atanday bir qashar g`a en salip, timpiyip otir, alar minani! (w0-bet) Ne g a`p bolsin, a w ilda g`i e n` bay – shul, adam jumsaytu g`in – shul. (yt-bet)

Sizler oni n` paxtani rayonda birinshi bolip orinla g`anina qaramay-a q qoyi n`, ol sonday sibolish, oni n` ru w hi baydiki, tutimi – baydiki! (yy-bet)

K o`p komponentli qospa g a`plerdi n` jay g a`plerini n` grammatikali q ja qtan baylanisi w i da bir qansha o`zgesheliklerge iye bolip keledi. Olardi n` bir toparini n` komponentlerin d a`nekerler yamasa d a`nekerlik xizmettegi s o`zler baylanistirip kelse, ekinshi bir t u`rini n` jay g a`pleri o`z-ara bir-biri menen intonatsiya ar qali baylanisip keledi. Misali : Bul da w is miyin egegen sayin egeydi, liykin sembeydi, jer jarilmaydi, Qurban kire ja q! (r0-bet) «Sol bir aydi n` ishinde gazetani eglenbey j u`ritip o qiytu g`in bolmasa mina xata k o`rsetilgen g o`rsa w atlar jazalanadi, Qunnazar a qsa qal partiyadan shi g`arilip, h u`k u` w metti alda g`ani ushin sud qa beriledi, partyacheyka, komsomol yacheykalarini n` raykomda qaraladi, likbez mu g`allimlerine a qshalay sali q salinadi. (wr-bet)» Mende ne qasti n` iz bar edi, a g`ajan-a w , o`zi n` izdi n` kolxozi n` iz g`a iyelik etip otirsa n` iz bolmay ma, bizi n` kolxozda ne isis n` iz bar edi! W (wi-bet) Q a`ytkende de maldi n` i qtiyari o`zi n` izde, Shotan a g`a, barsa n` iz bari n` Da w

itk o'lgе, bira q, s u't, may plan tapsiri w ja g'in bilmedi. (wo-bet) Ne ha q qinda soradi, hesh kim bilmeydi, Esbergen ese n' kirep kirdi ke n' sege. (yu-bet) Bu'gin k u'n de jilli, ke n' se de jilli, mi n' ayt qan menen fevral'di n' a qiri, su w i qti n' sha qi sin g'an. (yi-bet) komitetti n' a qsa qalli q boyinsha otiz bir a g'zasini n' jigirma u'shi sha n' qay t u'ste jiynalip boldida g'i, burin g'iday tamashag o'y jo qti n' qasinda edi, m a'jilis sharta-shurt baslandi da ketti. (yo-bet) Aytar edik-a w , puli k o'p, ol adamdi o'ltirtip jiberedi. (uq-bet) Esi n' de bolsin, T a'jimurat, k o'terilme, atip salmasin, nagani n' da o q bar ma W (ur-bet) Solay etip, Sh.seyitovti n' «Xal qabad» romani tilinde k o'p komponentli dizbekli qospa g a'pler belgili orin tutadi. Komponentleri sani ja g'inan alip qara g'anda u'sh komponentten qural g'an qospa g a'pler k o'p.

K o'p komponentli ba g'ini n' qili qospa g a'pler

Bas qa da tillerge de t a'n bol g'ani siya qli, qara qalpa q tilindegi qospa g a'pler de barli q w a qitta tek eki jay g a'pten d u'zile bermeydi. qospa sipat qa iye bolip kelgende oy-pikirdi k o'p komponentli qospa g a'pler ani q h a'm toli q etip jetkerip bere aladi. Bunda kei komponentli qospa g a'pti n' k o'lemi ja n' a komponentler menen ke n' eyip, jay g a'plerdi n' sani bir neshe g a'plerge shekem jetedi. Solay etip, quraminda bir neshe ba g'ini n' qili g a'pleri bol g'an qospa g a'p k o'p komponentli qospa g a'p dep ataladi. K o'p komponentli dizbekli qospa g a'pler siya qli k o'p komponentli ba g'ini n' qili qospa g a'plerdi n' quramina kirgen jay g a'pler ortasinda da grammatikali q baylanislar menen m a'nilik qatnaslar h a'r qiyli bolip keledi.

K o'p komponentli ba g'ini n' qili qospa g a'pti n' jay g a'pleri uli u'ma formali q ja qtan da, m a'nilik ja qtan da bir-birine u qsas bolip kelip, olardi n' b a'ri de bas g a'pke te n' dey qatnasta turip, te n' dey baylanisip ba g'inip keledi.

Misali : Mal basi k o'beyip, egis k o'beyip, kolxoz k o'beyip, jayla w tarayip baratir. (wo-bet)

Soni n' menen birge k o'p komponentli ba g'ini n' qili qospa g a'pti n' komponentlerini n' h a'r biri bas g a'pke tikkeley emes, al biri ekinshisine ba g'inip turip, e n' so n' g'isi g'ana bas g a'pke baylanisip keledi. Bunda,

tiykarinan, d a'slepki komponentlerdi n` biri ekinshisine ba g`inip kelip, olardi n` e n` a qirinda tur g`an komponent bas g a`pke tikkeley baylanisip keledi. Qara qalpa q tilindegi k o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`pler mine usinday komponentlerini n` baylanisi w usilina baylanisli tiykar g`i eki topar g`a b o`linedi :

Te n` ba g`ini n` qili qospa g a`pler

Izbe-iz ba g`ini n` qili qospa g a`pler

Quraminda kelgen ba g`ini n` qi g a`plerini n` b a`ri de bas g a`pke te n` dey ba g`inip kelip, bas g a`pke tikkeley baylanisa alatu g`in ba g`ini n` qili qospa g a`pler te n` ba g`ini n` qili qospa g a`pler dep ataladi.

Te n` ba g`ini n` qili qospa g a`plerde jay g a`plerdi n` ya g`niy ba g`ini n` qi g a`plerdi n` bayanla w ishlari, k o`bine, birdey forma g`a iye bolip keledi h a`m intonatsiyali q ja qtan da o`zgeshelenip turadi. Olar g`a birgelkili a g`zalar siya qli sana w intonatsiyasi t a`n bolip keledi.

K o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`plerdegi j a`ne bir o`zgeshelik komponentlerdi n` bayanla w ishlari barli q ja g`dayda birdey forma g`a iye bolip kele bermeydi, al h a`r qiyli formalar menen de bildiriledi. Bunday ja g`dayda qop komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` ba g`ini n` qi komponentleri bas g a`pti sipatlap k o`rseti w ushin xizmet etedi.

Qara qalpa q tilindegi k o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` quramina kirgen jay g a`pler, ya g`niy ba g`ini q g`i komponentler m a`nilik ja qtan da t u`rlishe bolip keledi. A n` tatip tur g`an m a`nisi ja g`inan komponentler h a`r qiyli orinlarda ornalasadi.

Izbe-iz ba g`ini n` qili qospa g a`pler

K o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ekinshi bir t u`ri quraminda g`i ba g`ini n` qi komponentleri bir-biri menen o`z-ara izbe-iz ba g`inip kelgen qospa g a`pler bolip esaplanadi. Bunda k o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi g a`plerini n` biri ekinshisi menen izbe-iz baylanisip keledi. Bunda olardi n` e n` so n` g`i ornalas qan komponenti bas g a`p penen tikkeley baylanisadi.

K o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` o`zine t a`n o`zgesheligi ba g`ini n` qi g a`pler d a`slep bir-biri menen m a`nilik ja qtan da, grammatikali q ja qtan da baylanisip kelip, g a`p ishinde o`zlerin n` tura qli ornina iye bolip keledi. Olardi n` b a`ri de bas g a`pten aldin ornalas qan menen, olardi n` ornin almastiri w g`a yamasa geypara ba g`ini n` qi komponentlerdi t u`sirip qaldiri w g`a bolmaydi. :ytkeni, bunday ja g`dayda komponentler ortasinda g`i m a`nilik qatnas buziladi. G a`pti n` mazmuni o`zgeriske ushiraydi. Soni n` ushin olardi o`zine t a`n belgileri menen qospa p u`tin g a`p t u`rinde qara g`an ma qul. Misali : T u`ste atizdi n` basinda j a`n` qa g`ilip, h a`mme t u`slikke shi q qanda, Aynazar menen a`jik-g u`jik bolip otir edi. (rt-bet) :yge kirip keshki bilami qti ishken so n` , endi qaytatu g`in shi g`arman dese n` , ta g`i shotin alip shi g`ip baratir g`ani. (et-bet) Ani q kulak bolmasa, Ma qash t u`rtpek t u` w e, pay g`ambar hasasi menen t u`rtip berse de, xatlama w imiz kerek. (yt-bet) Bul da w ri qpa g`a ishten Qudaybergen ju w irip shi qti, bas qa shi q qanda da hesh g a`p, paydasina sheshilmeytu g`inin Nazarbay sonnan-a q bildi. (t0-bet)

Ju w ma qlastirip ayt qanda, shi g`armani n` tilinde k o`p komponentli ba g`ini n` qili qospa g a`pler de k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler siya qli, k o`bine, u`sh komponentten turatu g`ini ani qlandi.

Aralas qospa g a`pler

Qara qalpa q tilindegi kop komponentli qospa g a`plerdi n` j a`ne bir t u`ri aralas qospa g a`pler bolip esaplanadi. K o`p komponentli qospa g a`plerdi n` quraminda g`i jay g a`pler tek g`ana dizbeklesi w yamasa ba g`ini w joli menen baylanisip kele bermeydi. Olar ayirim ja g`daylarda h a`m dizbeklesi w , h a`m ba g`ini w joli menen baylanisip keledi. Mine bunday kop komponentli qospa g a`pler aralas qospa g a`pler dep ataladi.

Aralas qospa g a`pler de k o`rkem shi g`arma tilini n` sintaksislik qurilisinda u`lken orin iyeleydi. Aralas qospa g a`pler kem degende u`sh jay g a`pten quraladi. Tilimizde kop komponentli qospa g a`pler u`sh, t o`rt, bes, alti h a`m onnan da k o`p jay g a`plerden qurala beredi. Olardi n` arasinda u`sh jay g

a`pten h a`m t o`rt jay g a`pten d u`zilgen k o`p komponentli qospa g a`pler o`nimli ushirasadi.

Prozali q shi g`armani n` tilinde de k o`p k o`mponentli qospa g a`pler o`nimli jumsaladi. Olar jazi w shini n` aytaja q bol g`an oy-pikirin toli q h a`m h a`r t a`repleme jetkerip beri w ushin xizmet etedi.

Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romani tilini n` sintaksislik qurilisinda bunday birlikler u`lken orin iyeleydi. Oni n` bul shi g`armasinda k o`p komponentli qospa g a`pler t u`rlishe d u`ziliske iye bolip keledi. Misali : Paxta terim baslandi, ele Dosmuammedten xabar jo q, a` w eli keshigi n` kirep kelgenin tilep j u`rgen a qsa qal, endi keshige berse, adamlardi n` g` a`rejeti sepsip ketetu g`inday k o`rinip, jol g`a qaraydi, ele jo q. (re-bet)

- Laganda o q bar, qashsa n` , bir dushpan kem! (r0-bet)

Bul k o`p komponentli qospa g a`p qurilisi ja g`inan alip qara g`anda o g`ada quramali. Birinshi g a`p - paxta terim baslandi, ekinshi g a`p – ele Dosmuammedten xabar jo q, u`shinshi g a`p - a` w eli keshigi n` kirep kelgenin tilep j u`rgen a qsa qal jol g`a qaraydi, t o`rtinshi g a`p - endi keshige berse, besinshi g a`p - adamlardi n` g` a`rejeti sepsip ketetu g`inday k o`rinip, altinshi g a`p - ele jo q.

Qara qalpa q tilinde u`sh h a`m t o`rt komponentten qural g`an aralas qospa g a`pler d u`zilisi, qurami h a`m jay g a`plerini n` ornalasi w t a`rtibi ja g`inan bir qansha o`zgesheliklerge iye bolip keledi :

I. U`sh komponentten turatu g`in aralas qospa g a`plerden Sh.Seyitovti n` biz talla w jasap atir g`an shi g`armasinda t o`mendegi t u`rleri qollaniladi :

Aralas qospa g a`p quraminda jay g a`pler bilay ornalasadi - birinshi orinda ba g`ini n` qi komponent ornalasadi, al ekinshi h a`m u`shinshi bolip bas g a`p keledi, bunda ba g`ini n` qi komponent bas g a`pti n` h a`r birine m a`nilik ja qtan tikkeley baylanisip keledi. Misali : Sorap qarasa, k u`t a` k o`rgenli jerdi n` perzentine usaydi, jasi ja n` a qiri qlardi qu w sir g`an, bala-sha g`asi jo q, Elmurat qata g`an degenni n` balasi Biysen degen eken. (ey-bet)

Aralas qospa g`a`p quraminda jay g`a`plerdi n` ornalasi w` t`a`rtibi t` o`mendegishe boladi - ba g`ini n` qi komponent birinshi orinda turip, keyninde kelgen eki bas komponentti n` eke w` ine de birdey ba g`inip kelmesten, olardi n` tek birinshisine ba g`inadi da, al eki bas komponentti n` o`zleri bir-biri menen o`z-ara dizbeklesip baylanisip keledi. Misali : N`a`mna g`an adam s`o`ytip atsa, baltiri n` talistay bolip otiri w` da uyat eken, o`ldim, o`ldim! (et-bet) (r0-bet) D`o`gerekke qarasa, xoshlas qanday da jan jo q, G`u`lziyra da atizda! (r0-bet) Keshte M`a`diyar menen Qunnazar kelse, a w` ildi n` arasi du w` -du w` g`a`p : «Qurban xali q dushpani bolip, tutilip, at`h u`kiminde aydalip ketti!..» (r0-bet) Bir qarasa, qolin artina qayirip, baylap atir, bul ne!.. (r0-bet)

Aralas qospa g`a`p quraminda jay g`a`plerdi n` mina t`a`rtipte turadi – ba g`ini n` qi komponent eki bas g`a`pti n` ortasinda ornalasadi, bunday ja g`dayda ol keyingi bas g`a`pke baylanisadi, al d`a`slepki g`a`p penen baylanispaydi. Bas komponentlerdi n` o`zleri bir-biri menen baylanisadi. Misali : A`lle bire w` e n` sesinen t`u`rtkendey boldi, edireyip qarasa - Orazimbet sho qiyja q`g`ar g`aday u`stinen e n` keyip tur eken. (39-40-betler) Islep atir g`an isimni n` kolxozshi g`a, kolxoz g`a ji g`irla g`an a qshadan bas qa`a`keletu g`in kesapati jo q, soni t`u`sinbese n` , sen juttir g`an lopay g`a qil g`inip-a q`o`leyin! (eu-bet) K`o`k jiyekte shamali k`u`lire n` bult bar edi, soni n` tusinda pitegene ge w` gim tart qani bolmasa, zo n` q`etip, bulttan shi g`i w` dan-a q`quyash jadirap, a`tirap aydinlasip ketti. (37-bet) - Laganda o`q bar, qashsa n` , bir dushpan kem! (39-bet)

II. T`o`rt komponentten d`u`zilgen, ya g`aniy quraminda eki bas g`a`pi h`a`m eki ba g`ini n` qi g`a`pi bar bol g`an aralas qospa g`a`plerden Sh.Seyitovti n` biz talla w` jasap atir g`an shi g`armasinda t`o`mendegi t`u`rleri jumsaladi :

Misali : Mal- hali bolmasa, tanap-tanap jerdi adam qosip s`u`rip atir ma, ya tra qtiri bar ma, w` a`y, sen- a`m bir, xatlansin, bol g`aniso! (yo-bet)

G`a`pim sol, plandi bejeremiz, ja q`dese n` iz, usi bastan tishta n` lamay partbilette aparip tapsiramiz, b`a`ri bir aladi bizden...(tr-bet)

- Bul da o`zi mina birlegendey sa w da boldi, h a`r k a`mpis planda bir-birlep, bayi qaldi ma buni n` , kulagi qaldi ma, kimdi bilesiz, ayti n` q a`ne W! (ye-yr-betler)

Aralas qospa g a`p quraminda jay g a`plerdi n` bilayinsha ornalasadi – bir ba g`ini n` qi komponent bir bas komponent keledi, ya g`niy h a`r bir ba g`ini n` qi komponent o`zini n` bas komponenti menen baylanisip keledi. Bunday aralas qospa g a`plerdi h a`m d a`nekerler, h a`m intonatsiya baylanistirip keledi. Misali :

D a`slep ba g`ini n` qi komponent kelip, onnan keyin bas komponentler ornalasadi. Misali : Bular kelse, a w izda eki at bayla w li, bire w i teletin erli a`skeriy at, Qunnazar buni n` miliyionerdi n` ati ekenin bilgeni menen Ja qandiki dep oyla g`an jo q edi. (yu-bet)

D a`slep ba g`ini n` qi komponentler kelip, so n` bas komponentler turadi. Misali : Bul im-jimlardan, Esbergenni n` us qinini n` quyilip keti w lerinen so n` , ke n` sede bir «jansiz» barday, j o`nsiz w ar qildilar tiyilip, a`jept a` w ir su w i qli q kirdi. (yu-bet) Ta g`i sonday namis qa tiyetu g`in s o`z aytsa n` , moyni n` nan uslap sh a` n` gil qaba qtay tamni n` basina zi n` g`itip jiberemen, ta g`i turip kiyatir g`o, otir deymen. (yo-bet)

D a`slep bas komponentler kelip, bas komponentlerdi n` arasinda ba g`ini n` qi komponent turadi. Misali : Milti qti n` neshshe t u`ri bunda bar, qatinni n` neshshe t u`ri bunda bar, jamanshani n` Sereg u`li azli q etkendey, h a`zir ta g`i bire w ge qiysa n` lap j u`r. (yi-bet)

Jerdi k o`terip tur g`an t o`rt o`gizdi n` biri sen bolsa n` , mina a`lemdi sha qi n` nan taydirip jibere g`oy, g a`pim mina w : bar da ispolkomi n` a ayt, sen qusa g`andi w a`kil etip j u`rgen adamda da miy jo q, ayt soni, men ustaman, paxta termeymen, paxtakeshti n` h a`jetin pitkeremen, qural-saymanin o n` layman, bul meni n` e n` keyip-to n` qayip tergen bir-eki gilamnan paydalira q, miylan bolmasa n` , soni bil! (eu-bet)

Endi, mine, sonsha teperishti bir mezigil dilgir etti, buni n` basina jap qan sapiyini kepkenshe k u`tip otira beri w imiz sh a`rt pe, bul qalay bol g`ani, M

a`kalaydi n` a qsa qalina jala n` aya qlanip ju w ir g`an A qt o`re ke n` esti n` a qsa qalina kerena w tartip, kербazlanip kelse, ya W! (yr-bet)

Birinshiden, a q qapshi qta ashli qtan jurt qirilayin dep atir g`anda un a`kelgenni n` biri kim, Shini qul, sol un bolma g`anda, shata q edi. (u0-bet) Bul bir me, bir, ekinshiden, xali q tirispaydan qirilip atir g`anda, o`z janinan pul shi g`arip, Orinbordan ara q a`kelip, d a`ri dep aldap ishkizip, qir g`innan alip qal g`an kim, Shini qul a g`a, b a`rin k o`zim k o`rdi, ha w w a. (u0-bet) Adamni n` bir talabi kelispese qoya ber, bas qa ja q qapil g`anday, albirap j u`rip qanari s u`yelgen qiysi q tora n` g`il g`a qarap qashar ma, olay qash qanini n` da hesh g a`pi jo q, qash qan so n` , qalay qash qanda ne, a`tte n` , qiysi q tora n` g`il, «G u`listan»diki edida g`i, o g`an s u`yelgen qanar urini n` urli g`in burin g`idan da beter pash eter edi. (ri-bet) Bira q, ol kelemen degenshe, buni n` jani shi g`ip ketpese, qoriyin dese, qol bos emes, qorimayin dese, mina peshe iyttey ulitip atir, uli g`ani sol, da w isin shi g`arip jiladi, tap usi g`an ju w ap berip atir g`anday, ana w jardi n` astinan sozip-sozip, ekshep-ekshep, b o`ri ulidi, Nazeke n` ni n` w ay- w ayi endi jer jara basladi... . (ri-bet) Sonda da endi urli q etsem, artima t u`yeni n` tabani dep edi, liykin onnan beri talay ar qan-tusa w , belketpen ketti, artina t u`yeni n` tabani da, adamni n` tabani da darimay kiyatir edi, birden qamshi tiye qoydi, bira q, bul t u`yeni n` tabaninan kem ashit qan jo q, h a`zir de may b o`ksesi burish ja q qanday bolip, zor g`a kiyatir, «ma qa w adam mina w Esbergen jurt k o`retu g`in jeri n` e urmaydi eken»... (t0-bet)

Albiramaytu g`in, qor qpaytu g`in adam albirap, qor qsa, o`zin jo g`altip aladi eken, qolinda kesilgen ar qanni n` g u`rmegi ele salbirap kiyatir, soni da alip tasla w ja n` a esine t u`sip, shi n` g`illi qti n` arasinda to qtadi da, sheship, bilay qarap zi n` g`itti. (rq-bet)

G`a w ir- g`a w ir alaman, «tar qali n` » degen Sayimbetti n` sha n` qildisi uza qta qal g`an sekilli, qaship baratir, j o`n aldi qarabara q qaship baratir, sebebi, «xali q dushpani» dep qamal g`anlardi n` , tutil g`anlardi n` bunshelli tez qutil g`anin hesh qashan k o`rmegen edi ol... (rq-bet)

Sh.Seyitovti n` shi g`armasinda aralas qospa qospa g`a`pler
komponentlerini n` sani h a`m olar ortasinda g`i m a`nilik qatnaslardi n` k o`p t
u`rliligi ja g`inan jazi w shini n` ayri qsha stilin belgileydi, olardi arna w li t u`rde
o`z aldina izertle w z a`r u`r.

Juwmaq

Kem degende u`sh yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` m a`nilik h a`m intonatsiyali q birliginen turatu g`in qospa g a`p kop komponentli qospa g a`p bolip, Shi g`arma tiline talla w jasap qara g`anda eki komponentli qospa g a`plerge salistir g`anda k o`p komponentli qospa g a`plerdi n` j u`d a` o`nimli qollanilatu g`inli g`i ani qlandi. esaplanadi. Shi g`armada k o`p komponentli qospa g a`plerdi n` u`sh t u`ri de o`nimli jumsalip, olar qurilisli q ja qtan da, m a`nilik ja qtan da t u`rlishe bolip keledi.

Kem degende, u`sh yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` bir-biri menen dizbeklesip kelip baylanisi w inan d u`zilgen qospa g a`p k o`p komponentldi dizbekli qospa g a`p bolip, olar ortasinda bolatu g`in m a`nilik qatnaslardi n` t u`rlishe boli w ina baylanisli toparlar g`a ajirati w qiyin sebebi, k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` jay g a`plerini n` biri sinli q m a`nini bildirip kelse, ekinshisi sebeplik m a`ni a n` lati w i m u`mkin, al u`shinshi komponent bolsa o g`an qarama- qarsi m a`nide keli w i m u`mkin, t o`rtinshi komponent bolsa w a qitli q m a`nide keledi. Bul k o`p komponentli dizbekli qospa g a`p komponentlerini n` ortasinda k o`p m a`nilik qatnasti k o`rsetedi. Bul belgi k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pti n` tiykar g`i belgisi. Bunday g a`pler Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romani tilini n` sintaksislik qurilisinda u`lken orin tutadi.

K o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` eki t u`ri - komponentleri m a`nilik ja qtan te n` dey qatnasta bol g`an k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler h a`m komponentlerini n` bire w i uli w ma yamasa jalpi m a`nini bildirip, bas qalari oni t u`sindirip, rael`lastirip keletu g`in k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler shi g`armada sani ja g`inan o g`ada k o`p boli w i menen birge, d u`zili w i ja g`inan jazi w shini n` sheberligin, jeke stilin k o`rsetip turadi.

Quraminda bir neshe ba g`ini n` qili g a`pleri bol g`an qospa g a`p k o`p komponentli qospa g a`p bolip, oni n` quramina kirgen jay g a`pler ortasinda grammatikali q baylanislar menen m a`nilik qatnaslar h a`r qiyli bolip keledi. Shi g`armada komponentlerini n` baylanisi w usilina boyinsha k o`p komponentli

dizbekli qospa g`a`plerdi n` eki t`u`ri - te n` ba g`ini n` qili qospa g`a`pler menen izbe-iz ba g`ini n` qili qospa g`a`pler jumsaladi.

Ko`p komponentli qospa g`a`pler h`a`m dizbeklesi w , h`a`m ba g`ini w joli menen de baylanisip keledi. Olar aralas qospa g`a`pler bolip, bunday g`a`pler qospa g`a`plerdi n` barli q t`u`rlerine salistir g`anda da shi g`arma tilini n` sintaksislik qurilisinda k o`lemli orin iyele w i menen sipatlanadi.i. Aralas qospa g`a`pler kem degende u`sh jay g`a`pten quraladi. :sh, t o`rt, bes, alti h`a`m onnan da k o`p jay g`a`plerden qur g`an aralas qospa g`a`pler shi g`arma tilini n` i sintaksislik p u`tinliginde a`hmiyetli orni menen belgili.

Quraminda g`i komponentleri o`z-ara g`a`rezsiz baylanista kelip, biri-ekinshisine ba g`inbay, dizbeklesip baylanis qan qospa g`a`pler dizbekli qospa g`a`pler dep ataladi. Dizbekli qospa g`a`pler d a`nekerli dizbekli qospa g`a`p h`a`m d a`nekersiz dizbekli qospa g`a`p bolip ekige bizbekli qospa g`a`pler d a`nekerli dizbekli qospa g`a`p h`a`m d a`nekersiz dizbekli qospa g`a`p bolip ekige b o`linedi.

Qara qalpa q tilindegi qospa g`a`plerdi n` bir t`u`ri d a`nekerli dizbekli qospa g`a`p bolip, oni n` komponentleri dizbekle w shi d a`nekerler yamasa d a`nekerlik xizmettegi s o`zler menen baylanisia keledi. Olardi baylanistirip kelgen grammatikali q qurallardi n` , atap ayt qanda, d a`nekerlerdi n` baylanistiri w shili q xizmeti h`a`m jay g`a`pleri ortasinda g`i m a`nilik qatnaslari boyinsha tiykar g`i u`sh t`u`ri - biriktiri w shi d a`nekerli dizbekli qospa g`a`p, qarsilas d a`nekerli dizbekli qospa g`a`p h`a`m ayiri w d a`nekerli dizbekli qospa g`a`p bir-birinen o`zgeshelenip keledi.

Sh.Seyitovtin` «Xal qabad» romani tilini n` sintaksislik qurilisinda d a`nekerli dizbekli qospa g`a`pti n` bul t`u`rlerini n` barli g`i da qollanilip, o qi w shi g`a avtordi n`, personajlardi n` tiykar g`i oy-pikirin h`a`r t a`repleme toli q jetkerip beriw ushin xizmet etedi. Shi g`arma tilini n` sintaksislik o`zgesheligine talla w jasap qara g`anda, Sh.Seyitovti n` h`a`r bir g`a`pti, olardi n` m a`nilik t u`rlerin qollani w usili r a`n` be-re n` bolip keli w i menen o`zgeshelenip turadi. Qospa g`a`p komponentlerin baylanistiri w shi grammatikali q qurallardi da g

a`pti n` m a`nilik o`zgesheligine s a`ykes paydalani w sheberligi de ayri qsha k o`rinedi. Solay etip, Sh.Seyitov o`zini n` bul shi g`armasinda dnekerli dizbekli qospa g a`plerdi bilay qollanadi :

Biriktiri w shi d a`nekerli dizbekli qospa g a`plerdi n` quraminda g`i jay g a`pleri m a`nilik ja qtan is- h a`reket, w a qiyalari izbe-izli yamasa bir w a qitli islengen mezgilleslikti bildirip keledi. Olardan –da/-de, -ta/\_te d a`nekerli dizbekli qospa g a`pte usi d a`nekerler grammatikali q qural xizmetinde kelgende bir qansha o`zgesheliklerge iye boladi : birinshi jay g a`pti n` bayanla w ishinan keyin kelip, g a`pke m a`nilik tiyana qsizli q beredi j a`ne keyinti komponentti talap etip turadi. Al, bul d a`nekerlerdi n` qospa g a`pti n` jay g a`plerini n` quraminda qaytalanip kelge w i jazi w shini n` usi shi g`armasinda o`nimsiz. Sh.Seyitovti n` usi «Xal qabad» romani tilini n` sintaksisine t a`ng u`lken bir o`zgeshelik - onda da d a`nekerini n` a w izeki s o`yle w tiline t a`n varianti – da g`i d a`nekerini n` o`nimli qollanil g`ani bolip esaplanadi.

Dizbekli qospa g a`pti n` komponentlerin baylanistirip bir w a qitli mezgilleslik penen izbe-izli mezgilleslikti bildiri w de h a`m, j a`ne, ta g`i d a`nekerlerinen h a`m d a`nekeri ar qali baylanis qan biriktiri w shi d a`nekerli dizbekli qospa g a`pti n` jiyyi qollanili w i shi g`arma tiline t a`n bolip keledi. Al d a`nekeri menen qollanil g`an g a`pler, k o`bine, eki komponentli qospa g a`plerde emes, k o`p komponentli qospa g a`plerde ushirasadi.

M a`nileri bir-birine qarama- qarsi bolma g`an jay g a`plerdi baylanistirip, geypara d a`nekerler qarama- qarsili q m a`nige aynaldiradi h a`m qarsilas d a`nekerli dizbekli qospa g a`pler d u`ziledi. Shi g`arma tilinde bira q, lekin, tek, a`tte n` , -da/-de d a`nekerleri bas qa qarsilasli q m a`ni bildiri w shi d a`nekerlerge salistir g`anda qarsilas d a`nekerli dizbekli qospa g a`pler d u`zi w de o`nimliligi menen sipatlanadi.

Ayiri w d a`nekerli dizbekli qospa g a`p ayiri w d a`nekerlerini n` qatnasinda d u`zilip, jay g a`plerdi baylanistiri w m a`nisi ja g`inan d a`nekerli a w ispali dizbekli qospa g a`p h a`m d a`nekerli gezekles dizbekli qospa g a`p t u`rindeg i eki t u`ri m a`lim. Olardan Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» shi g`armasi

tilinde ya a w ispali d a`nekerli dizbekli qospa g a`p quraminda g`i komponentlerindeki is- h a`reket w a qiyalar birinde bolmasa ekinshisinde iske asatu g`ininin yamasa aspaytu g`inin bildirip, bas qa d a`nekerlerge salistir g`anda jiyi jumsaladi. Qospa g a`pti n` jay g a`plerindeki is- h a`reket, w a qiyalari o`z-ara gezeklesip kelgenin k o`rsetip, gezekleslik m a`ni a n` latatu g`in d a`nekerler menen bildirilgen qospa gpler shi g`armada o`nimsiz bolip, tiykarinan, eki komponentli qospa g a`plerge t a`n.

D a`nekersiz dizbekli qospa g a`pler de o`zini n` bir qansha o`zgeshelikler menen belgili. Oni n` komponentlerin dizbekle w shi intonatsiya menen korrelyatli q xizmettegi tiykar g`i grammatikali q qurallar sipatinda baylanistiradi.

Intonatsiya tek formal`li q ja qtan komponentlerdi baylanistiradi, al m a`nilik qatnaslari olar arasinda g`i leksika-semantikali q mazmunnan t u`siniledi.

Korrelyatli q xizmettegi s o`zler dizbekli qospa g a`pti n` jay g a`plerin leksikali q h a`m morfologiyali q korrelyatlar t u`rinde baylanistiradi.

Leksikali q korrelyatlar jay g a`plerdi bir p u`tin predikativlik birlikke birlestiredi. Birinshi g a`ptegi korrelyatli q s o`z benen ekinshisinde so g`an qatnasli bas qa yamasa sol s o`zdi n` o`zi qaytalanip, birdey yamasa u qsas forma g`a iye orta q a g`za xizmetin at qaradi.

Morfologiyali q korrelyatlar qospa g a`pti n` jay g a`pleri bayanla w ishlarini n` , k o`bine, bir bet, bir m a` h a`lde, ya g`niy formal`li q ja qtan birgelki bolip keli w i menen sipatlanadi.

D a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` m a`nilik o`zgesheliklerine qaray struktura-semantikali q b o`lini w leri qospa g a`pti n` predikativlik konstruktsiyalari arasinda g`i m a`nilik qatnaslar g`a baylanisli o`z-ara baylanisli is- h a`reket, w a qiyalar g`a tiykarlanadi. D a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerde m a`nilik qatnas tiykar g`i orinda turadi.

Qara qala q tilinde d a`nekersiz dizbekli qospa g a`pler jay g a`plerini n` m a`nilik qatnaslari ja g`inan bilay b o`linedi :

1.D a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`p

2. D a`nekersiz qarsilas dizbekli qospa g a`p
3. D a`nekersiz salistirmali dizbekli qospa g a`p
4. D a`nekersiz sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`p
- 5 D a`nekersiz n a`tiyje dizbekli qospa g a`p
6. D a`nekersiz t u`sindirmeli dizbekli qospa g a`p

Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romani tilini n` sintaksin tallap qara g`anda d a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` geypara t u`rlerini n` qollanil g`ani aniqlandi. Olardan :

Quraminda g`i eki jay g a`ptegi is- h a`reket, w a qiyalari bir w a qitli h a`m izbe-izli mezgilleslikti bildirip keletu g`in d a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`pler o`nimli qollaniladi.

Is- h a`reket, w a qiyalarini n` isleni w indegi w a qitli q ayri qshali qlari boyinsha d a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`pler bir w a qitli mezgilles h a`m izbe-izli mezgilles dizbekli qospa g a`p bolip ekige b o`linedi. Olardi n` h a`r biri o`zine t a`n m a`nilik o`zgesheliklerine iye.

Shi g`arma tilinde d a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`pti n` komponentleri bir w a qitta yamasa w a qitli q ja g`inan o`z-ara ja qin bol g`an is- h a`reket, w a qiyalardi bildirip keledi.

Quraminda g`i jay g a`pleri w a qitli q ja qtan bir-birine beyimlenip, birini n` izinen biri islengen izbe-izlikti bildiretu g`in izbe-izli mezgilles dizbekli qospa g a`pler de shi g`arma tilini n` sintaksislik qurilisinda o`zine t a`n ornina iye. Sh.Seyitovti n` bir w a qitli h a`m izbe-izli mezgilles dizbekli qospa g a`plerdi o`nimli qollanili w i shi g`armada s o`z etilip atir g`an tariyxiy d a` w irdi n` sipatin, onda bolip atir g`an u`lken h a`m t u`pkilikli o`zgerislerdi, k u`n sayin bolip atir g`an ja n` ali qlardi s u` w retlep k o`rseti w de tillik qural sipatinda ayri qsha xizmet at qar g`anin atap k o`rseti w orinli. D a`nekersiz mezgilles dizbekli qospa g a`pler shi g`arma tilinde j u`d a` o`nimli qollanili w i menen sipatlanadi.

Quraminda g`i komponentleri is- h a`reket, w a qiyalari o`z-ara qarama-qarsi keletu g`in yamasa jay g a`pleri m a`nilik ja qtan qarama- qarsi bol g`an d

a`nekersiz qarsilas dizbekli qospa g a`p Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romani tilinde jumsal g`an d a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` qatarinda orin iyeleydi. G a`pti n` quramina kirgizi w ushin ta n` lap al g`an s o`zlerdi n` m a`nileri, komponentlerini n` ornalasi w t a`rtibi, olardi qollani w sheberligi, usili ja g`inan Sh. Seyitov o`zini n` shi g`armasinda qollan g`an d a`nekersiz qarsilas dizbekli qospa g a`pleri menen de belgili. Misali, S o`zin bilmegeni menen, o g`an t u`sinbegeni menen, u` n` ildi, ustap k o`re ja q edi, uslatpadi URA. (io-bet) Bunda birgelkili a g`zalar ortasinda g`i m a`nilik qatnas penen, qospa g a`pti n` komponentleri ortasinda g`i m a`nilik qatnas ayri qsha itibar g`a alinip jazi w shini n` jeke stiline t a`n qarsilas dizbekli qospa g a`p d u`zilgen.

So n` g`i izertle w lerde qara qalpa q tilindegi d a`nekersiz dizbekli qospa g a`plerdi n` jeke bir t u`ri sipatinda t a`n alin g`an d a`nekersiz salistirmali dizbekli qospa g a`pler komponentlerini n` is- h a`reket, w a qiyalari u qsas bol g`an eki jay g a`p biri-biri menen o`z-ara salistirilip k o`rsetili w i menen jazi w shini n` biz talla w jasa g`an shi g`armasinda belgili orin iyeleydi.

D a`nekersiz sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`pti n` komponentlerini n` birinshisinde is- h a`reket, w a qiyalardi n` sebebi k o`rsetilse, ekinshisi oni n` n a`tiyjesin bildirip yamasa olardi n` ornini n` almasip keli w inen turatu g`in sintaksislik birlikler ya g`niy sebep-n a`tiyje dizbekli qospa g a`pler tiykar g`i baylanistiri w shi grammatikali q qural intonatsiya ar qali baylanisip, ol shi g`arma tilinde tiykar g`i d u`zili w o`zgeshelikleri, komponentlerini n` ornalasi w t a`rtibi h a`m o`nimli jumsali w i menen m a`lim boldi.

D a`nekersiz t u`sindirmeli dizbekli qospa g a`p e n` tiykar g`i ayirmashili g`i : birinshi komponenti jalpi, uli w ma m a`ni bildirip, ekinshi komponent sol birinshi g a`pti n` mazmunin t u`sindirip keli w i bolip, oni n` jay g a`pleri, tiykarinan, intonatsiya ar qali baylanisip, bunday sintaksislik birlikler de jazi w shini n` jeke stiline, usilina s a`ykes sheberlik penen paydalaniladi.

Qara qalpa q tilinde komponentleri o`z-ara g` a`rezli bolip, bir-biri menen ba g`ini w joli ar qali baylanisip kelgen qospa g a`p ba g`ini n` qili qospa g a`p

bolip, olar, t u`rleri, tiykar g`i m a`nilik h a`m grammatikali q o`zgesheliklari ar qali par q qiladi.

Ba g`ini n` qili qospa g a`p qurilisi ja g`inan eki komponent - bas g a`p h a`m ba g`ini n` qi g a`pten turip, olar m a`nilik, grammatikali q h a`m intonatsiyali q ja qtan ti g`iz baylanisip, biri ekinshisine ba g`inishli , g` a`rezli bolip kelip, m a`nilik baylanis qa t u`sedi.

Olar bir-biri menen bir qansha grammatikali q qurallar - bayanla w ish formalari, seplik jal g`a w lari, tirke w ishler, k o`mekshi ata w ishlar, d a`nekerlik xizmettegi k o`mekshi feyiller h a`m janapaylar, qatnasi qli s o`zler, d a`nekerler ar qali baylanisadi. Bul grammatikali q qurallar ba g`ini n` qi komponentti n` bas komponentke ba g`inishlili g`in bildiredi.

Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romaninda tilinde ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` jumsali w inda g`i t o`mendegi bir qansha o`zgeshelikler bizi n` talla w imiz n a`tiyjesinde ani qlandi :

Ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` quraminda g`i ba g`ini n` qi komponent bas g a`pte aytil g`an oy-pikirdi w a qitli q ja qtan sipatlap, ba g`ini n` qi g a`p penen bas g a`p bir-biri menen m a`nilik ja qtan w a qitli q qatnasta turatu g`in, bas g a`pte bildirilgen is- h a`reket h a`m w a qiyalardi n` orinlani w , iske asi w w a qtin bildirip keletu g`in qospa g a`pler romanda jiyyi ushirasadi. Hal feyil, sh a`rt meyil formalari, seplik affiksleri, tirke w ishler, w a qit m a`nili k o`mekshi s o`zler, d a`nekerlik xizmettegi s o`zler grammatikali q qural sipatinda qara qalpa q tilindegi w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` komponentlerin baylanistirip kelse, Sh.Seyitov shi g`armasinda bayanla w ishi o`tken m a` h a`ldegi - g`an/-gen formali kelbetlik feyilden bol g`an w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pler o`nimli qollaniladi. Bunda o` g`an seplik affiksleri sh a`rtli t u`rde jal g`anip keledi. Shi g`armada :

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyiline orin sepligini n` affiksleri jal g`anip kelip,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyili w a qitta, w a qta h a`m t.b. siya qli k o`mekshilik xizmettegi s o`zler menen orin sepligi formasi birge kelip,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyiline shi g`is sepligini n` qosimtasi jal g`anip kelip,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyiline tartim qosimtasi h a`m sol silte w almasi g`i dizbeklesip, da, de janapaylarini n` qosili w i menen,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyili tartim affiksi menen kelip,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyili sayin tirke w ishi menen keli w inen d u`zilgen w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pler shi g`armada bas qa grammatikali q qurallar ar qali bildirilgen qospa g a`plerge salistir g`anda jiyi jumsali w i menen sipatlanadi. –Ar/-er, -r formali kelbetlik feyil - qan/-gen formali kelbetlik feyilge salistir g`anda w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti duzi w de o`nimsiz. Geyde olar m a` h a`l llerinde, siya qli tirke w ishlem menen jumsal g`an.

Hal feyildi n` - g`ali/-geli, -mastan/-mesten, - g`ansha/-genshe formali t u`rleri menen bildirilgen w a q qit ba g`ini n` qili qospa g a`pler de shi g`arma tilinde jiyi ushirasadi. Soni n` menen birge -i w -i w, - w formali ata w ish feyil h a`m –sa/s- formali sh a`rt meyil w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` bayanla w ishi bolip keledi.

Kelbetlik feyil, hal feyil h a`m h a`reket ati feyili h a`m ani qli q meyil, geyde sh a`rt meyil ba g`ini n` qi komponentti n` bayanla w ishin bildirip, komponentleri sebep-n a`tiyje qatnasinda kelip, ba g`ini n` qi g a`p sebepti, bas g a`p onnan kelip shi g`atu g`in n a`tiyjeni k o`rsetetu g`in sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pler shi g`arma tilinde t o`mendegishe jumsaladi :

- kelbetlik feyildi n` - g`an/-gen formasi ke n` islik seplik qosimtalari menen kelip sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pte ba g`ini n` qi komponentti n` bayanla w ishi boladi h a`m sebeplik m a`nini bildiredi,

- kelbetlik feyildi n` - g`an/-gen formasi menen bildirilgen bayanla w ishi shi g`is sepligi qosimtasi h a`m tirke w ishler menen kelip sebep ba g`ini n` qili qospa g a`p payda etedi.

-ip/-ip, -p, formali hal feyil eki komponentti baylanistirip bas g a`ptegi is- h a`reketti n` sebebin k o`rsetedi. Mine usi grammatikali q qurallar menen baylanis qan sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pler shi g`arma tilinde k o`plep ushirasadi.

Komponentleri sintetikali q h a`m analitikali q usilda baylanisip, ba g`ini n` qi komponent bas g a`ptegi is- h a`reketti n` a`melge as qan yamasa aspa g`an halatin, sinin bildirip kelgen sin ba g`ini n` qili qospa g a`p shi g`arma tilinde jumasal g`anda, tiykarinan, -ip/-ip, -p h a`m - g`anday/-gendey formali hal feyil menen baylanis qan sin ba g`ini n` qi qospa g a`p jiyi ushirasadi.

Ba g`ini n` qi g a`ptegi mazmun, is- h a`reket penen bas g a`ptegi mazmun, is- h a`reketti o`z-ara u qsati w , te n` e w ar qali orinlanip, salistirilip k o`rsetiletu g`in g a`p salistirmali ba g`in n` qili qospa g a`p bolip, shi g`armada , tiykarinan, sa/-se formali sh a`rt meyil salistirmali ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi jay g a`pini n` bayanla w ishi bolip keledi.

Sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pte ba g`ini n` qi komponenti sh a`rtti bildirip, ekinshi komponent onnan payda bolatu g`in n a`tiyjeni k o`rsetedi, bunday g a`pler shi g`armada -sa/-se formali sh a`rt meyildi n` sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi g a`pini n` bayanla w ishi bolip keli w i menen sipatlanadi.

Bas komponenttegi is- h a`reket, w a qiyalar ba g`ini n` qi komponenttegi is- h a`reket, w a qiyalar menen qarama- qarsi m a`nide kelgen qospa g a`pler qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` tiykar g`i belgisi bolip, sintetikali q h a`m analitika-sintetikali q usillar ar qali komponentleri baylanisip keledi. Sh.Seyitovti n` shi g`armasinda :

-ca/-se formali sh a`rt meyil qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi bolip keledi,

– g`an/-gen formali kelbetlik feyil qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi bolip keledi,

- qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`p ba g`ini n` qi jay g a`pi tartimlan g`an – g`an/-gen formali kelbetlik feyilge bol k o`mekshi feyilini n` h a`m usi formada g`i kelbetlik feyilge orin sepligi, sayin tirke w ishini n` dizbeklesi w i menen bildiriledi.

Kem degende u`sh yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` m a`nilik h a`m intonatsiyali q birliginen turatu g`in qospa g a`p kop komponentli qospa g a`p bolip, Shi g`arma tiline talla w jasap qara g`anda eki komponentli qospa g a`plerge salistir g`anda k o`p komponentli qospa g a`plerdi n` j u`d a` o`nimli qollanilatu g`inli g`i ani qlandi. esaplanadi. Shi g`armada k o`p komponentli qospa g a`plerdi n` u`sh t u`ri de o`nimli jumsalip, olar qurilisli q ja qtan da, m a`nilik ja qtan da t u`rlishe bolip keledi.

Kem degende, u`sh yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` bir-biri menen dizbeklesip kelip baylanisi w inan d u`zilgen qospa g a`p k o`p komponentldi dizbekli qospa g a`p bolip, olar ortasinda bolatu g`in m a`nilik qatnaslardi n` t u`rlishe boli w ina baylanisli toparlar g`a ajirati w qiyin sebebi, k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` jay g a`plerini n` biri sinli q m a`nini bildirip kelse, ekinshisi sebeplik m a`ni a n` lati w i m u`mkin, al u`shinshi komponent bolsa o g`an qarama- qarsi m a`nide keli w i m u`mkin, t o`rtinshi komponent bolsa w a qitli q m a`nide keledi. Bul k o`p komponentli dizbekli qospa g a`p komponentlerini n` ortasinda k o`p m a`nilik qatnasti k o`rsetedi. Bul belgi k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pti n` tiykar g`i belgisi. Bunday g a`pler Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romani tilini n` sintaksislik qurilisinda u`lken orin tutadi.

K o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` eki t u`ri - komponentleri m a`nilik ja qtan te n` dey qatnasta bol g`an k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler h a`m komponentlerini n` bire w i uli w ma yamasa jalpi m a`nini bildirip, bas qalari oni t u`sindirip, rael`lastirip keletu g`in k o`p komponentli dizbekli

qospa g a`pler shi g`armada sani ja g`inan o g`ada k o`p boli w i menen birge, d u`zili w i ja g`inan jazi w shini n` sheberligin, jeke stilin k o`rsetip turadi.

Quraminda bir neshe ba g`ini n` qili g a`pleri bol g`an qospa g a`p k o`p komponentli qospa g a`p bolip, oni n` quramina kirgen jay g a`pler ortasinda grammatikali q baylanislar menen m a`nilik qatnaslar h a`r qiyli bolip keledi. Shi g`armada komponentlerini n` baylanisi w usilina boyinsha k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` eki t u`ri - te n` ba g`ini n` qili qospa g a`pler menen izbe-iz ba g`ini n` qili qospa g a`pler jumsaladi.

K o`p komponentli qospa g a`pler h a`m dizbeklesi w , h a`m ba g`ini w joli menen de baylanisip keledi. Olar aralas qospa g a`pler bolip, bunday g a`pler qospa g a`plerdi n` barli q t u`rlerine salistir g`anda da shi g`arma tilini n` sintaksislik qurilisinda k o`lemli orin iyele w i menen sipatlanadi.i. Aralas qospa g a`pler kem degende u`sh jay g a`pten quraladi. :sh, t o`rt, bes, alti h a`m onnan da k o`p jay g a`plerden qur g`an aralas qospa g a`pler shi g`arma tilini n` i sintaksislik p u`tinliginde a`hmiyetli orni menen belgili.

Qara qalpa q tilinde komponentleri o`z-ara g`a`rezli bolip, bir-biri menen ba g`ini w joli ar qali baylanisip kelgen qospa g a`p ba g`ini n` qili qospa g a`p bolip, olar,t u`rleri, tiykar g`i m a`nilik h a`m grammatikali q o`zgeshelikleri ar qali par q qiladi.

Ba g`ini n` qili qospa g a`p qurilisi ja g`inan eki komponent - bas g a`p h a`m ba g`ini n` qi g a`pten turip, olar m a`nilik, grammatikali q h a`m intonatsiyali q ja qtan ti g`iz baylanisip, biri ekinshisine ba g`inishli , g`a`rezli bolip kelip, m a`nilik baylanis qa t u`sedi.

Olar bir-biri menen bir qansha grammatikali q qurallar - bayanla w ish formalari, seplik jal g`a w lari, tirke w ishler, k o`mekshi ata w ishlar, d a`nekerlik xizmettegi k o`mekshi feyiller h a`m janapaylar, qatnasi qli s o`zler, d a`nekerler ar qali baylanisadi. Bul grammatikali q qurallar ba g`ini n` qi komponentti n` bas komponentke ba g`inishlili g`in bildiredi.

Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romanida tilinde ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` jumsali w inda g`i t o`mendegi bir qansha o`zgeshelikler bizi n` talla w imiz n a`tiyjesinde ani qlandi :

Ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` quramindag`i ba g`ini n`qi komponent bas g a`pte aytil g`an oy-pikirdi w a qitli q ja qtan sipatlap, ba g`ini n` qi g a`p penen bas g a`p bir-biri menen m a`nilik ja qtan w a qitli q qatnasta turatu g`in, bas g a`pte bildirilgen is- h a`reket h a`m w a qiyalardi n` orinlani w , iske asi w w a qtin bildirip keletu g`in qospa g a`pler romanda jiyyi ushirasadi. Hal feyil, sh a`rt meyil formalari, seplik affiksleri, tirke w ishler, w a qit m a`nili k o`mekshi s o`zler, d a`nekerlik xizmettegi s o`zler grammatikali q qural sipatinda qara qalpa q tilindegi w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` komponentlerin baylanistirip kelse, Sh.Seyitov shi g`armasinda bayanla w ishi o`tken m a` h a`ldegi - g`an/-gen formali kelbetlik feyilden bol g`an w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pler o`nimli qollaniladi. Bunda o` g`an seplik affiksleri sh a`rtli t u`rde jal g`anip keledi. Shi g`armada :

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyiline orin sepligini n` affiksleri jal g`anip kelip,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyili w a qitta, w a qta h a`m t.b. siya qli k o`mekshilik xizmettegi s o`zler menen orin sepligi formasi birge kelip,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyiline shi g`is sepligini n` qosimtasi jal g`anip kelip,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyiline tartim qosimtasi h a`m sol silte w almasi g`i dizbeklesip, da, de janapaylarini n` qosili w i menen,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyili tartim affiksi menen kelip,

- g`an/-gen formali o`tken m a` h a`l kelbetlik feyili sayin tirke w ishi menen keli w inen d u`zilgen w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pler shi g`armada bas qa grammatikali q qurallar ar qali bildirilgen qospa g a`plerge salistir g`anda

jiiy jumsali w i menen sipatlanadi. –Ar/-er, -r formali kelbetlik feyil - qan/-gen formali kelbetlik feyilge salistir g`anda w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti duzi w de o`nimsiz. Geyde olar m a` h a`llerinde, siya qli tirke w ishlem menen jumsal g`an.

Hal feyildi n` - g`ali/-geli, -mastan/-mesten, - g`ansha/-genshe formali t u`rleri menen bildirilgen w a q qit ba g`ini n` qili qospa g a`pler de shi g`arma tilinde jiiy ushirasadi. Soni n` menen birge -i w -i w, - w formali ata w ish feyil h a`m –sa/s- formali sh a`rt meyil w a qit ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` bayanla w ishi bolip keledi.

Kelbetlik feyil, hal feyil h a`m h a`reket ati feyili h a`m ani qli q meyil, geyde sh a`rt meyil ba g`ini n` qi komponentti n` bayanla w ishin bildirip, komponentleri sebep-n a`tiyje qatnasinda kelip,ba g`ini n` qi g a`p sebepti, bas g a`p onnan kelip shi g`atu g`in n a`tiyjeni k o`rsetetu g`in sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pler shi g`arma tilinde t o`mendegishe jumsaladi :

- kelbetlik feyildi n` - g`an/-gen formasi ke n` islik seplik qosimtalari menen kelip sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pte ba g`ini n` qi komponentti n` bayanla w ishi boladi h a`m sebeplik m a`nini bildiredi,

- kelbetlik feyildi n` - g`an/-gen formasi menen bildirilgen bayanla w ish shi g`is sepligi qosimtasi h a`m tirke w ishler menen kelip sebep ba g`ini n` qili qospa g a`p payda etedi.

-. -ip/-ip, -p, formali hal feyil eki komponentti baylanistirip bas g a`ptegi is- h a`reketti n` sebebin k o`rsetedi. Mine usi grammatikali q qurallar menen baylanis qan sebep ba g`ini n` qili qospa g a`pler shi g`arma tilinde k o`plep ushirasadi.

Komponentleri sintetikal q h a`m analitikali q usilda baylanisip, ba g`ini n` qi komponent bas g a`ptegi is- h a`reketti n` a`melge as qan yamasa aspa g`an halatin, sinin bildirip kelgen sin ba g`ini n` qili qospa g a`p shi g`arma tilinde jumasal g`anda, tiykarinan, –ip/-ip, -p h a`m - g`anday/-gendey formali hal feyil menen baylanis qan sin ba g`ini n` qi qospa g a`p jiiy ushirasadi.

Ba g`ini n` qi g a`ptegi mazmun, is- h a`reket penen bas g a`ptegi mazmun, is- h a`reketti o`z-ara u qsati w , te n` e w ar qali orinlanip, salistirilip k o`rsetiletu g`in g a`p salistirmali ba g`in n` qili qospa g a`p bolip, shi g`armada , tiykarinan, sa/-se formali sh a`rt meyil salistirmali ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi jay g a`pini n` bayanla w ishi bolip keledi.

Sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pte ba g`ini n` qi komponenti sh a`rtti bildirip, ekinshi komponent onnan payda bolatu g`in n a`tiyjeni k o`rsetedi, bunday g a`pler shi g`armada –sa/-se formali sh a`rt meyildi n` sh a`rt ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi g a`pini n` bayanla w ishi bolip keli w i menen sipatlanadi.

Bas komponenttegi is- h a`reket, w a qiyalar ba g`ini n` qi komponenttegi is- h a`reket, w a qiyalar menen qarama- qarsi m a`nide kelgen qospa g a`pler qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`plerdi n` tiykar g`i belgisi bolip, sintetikali q h a`m analitika-sintetikali q usillar ar qali komponentleri baylanisip keledi. Sh.Seyitovti n` shi g`armasinda :

- –ca/-se formali sh a`rt meyil qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi bolip keledi,

- – g`an/-gen formali kelbetlik feyil qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`pti n` ba g`ini n` qi komponentini n` bayanla w ishi bolip keledi,

- qarsilas ba g`ini n` qili qospa g a`p ba g`ini n` qi jay g a`pi tartimlan g`an – g`an/-gen formali kelbetlik feyilge bol k o`mekshi feyilini n` h a`m usi formada g`i kelbetlik feyilge orin sepligi, sayin tirke w ishini n` dizbeklesi w i menen bildiriledi.

Kem degende u`sh yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` m a`nilik h a`m intonatsiyali q birliginen turatu g`in qospa g a`p kop komponentli qospa g a`p bolip, Shi g`arma tiline talla w jasap qara g`anda eki komponentli qospa g a`plerge salistir g`anda k o`p komponentli qospa g a`plerdi n` j u`d a` o`nimli qollanilatu g`inli g`i ani qlandi. esaplanadi. Shi g`armada k o`p komponentli qospa g a`plerdi n` u`sh t u`ri de o`nimli jumsalip, olar qurilisli q ja qtan da, m a`nilik ja qtan da t u`rlishe bolip keledi.

Kem degende, u`sh yamasa onnan da k o`p jay g a`plerdi n` bir-biri menen dizbeklesip kelip baylanisi w inan d u`zilgen qospa g a`p k o`p komponentldi dizbekli qospa g a`p bolip, olar ortasinda bolatu g`in m a`nilik qatnaslardi n` t u`rlishe boli w ina baylanisli toparlar g`a ajirati w qiyin sebebi, k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` jay g a`plerini n` biri sinli q m a`nini bildirip kelse, ekinshisi sebeplik m a`ni a n` lati w i m u`mkin, al u`shinshi komponent bolsa o g`an qarama- qarsi m a`nide keli w i m u`mkin, t o`rtinshi komponent bolsa w a qitli q m a`nide keledi. Bul k o`p komponentli dizbekli qospa g a`p komponentlerini n` ortasinda k o`p m a`nilik qatnasti k o`rsetedi. Bul belgi k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pti n` tiykar g`i belgisi. Bunday g a`pler Sh.Seyitovti n` «Xal qabad» romani tilini n` sintaksislik qurilisinda u`lken orin tutadi.

K o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` eki t u`ri - komponentleri m a`nilik ja qtan te n` dey qatnasta bol g`an k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler h a`m komponentlerini n` bire w i uli w ma yamasa jalpi m a`nini bildirip, bas qalari oni t u`sindirip, rael`lastirip keletu g`in k o`p komponentli dizbekli qospa g a`pler shi g`armada sani ja g`inan o g`ada k o`p boli w i menen birge, d u`zili w i ja g`inan jazi w shini n` sheberligin, jeke stilin k o`rsetip turadi.

Quraminda bir neshe ba g`ini n` qili g a`pleri bol g`an qospa g a`p k o`p komponentli qospa g a`p bolip, oni n` quramina kirgen jay g a`pler ortasinda grammatikali q baylanislar menen m a`nilik qatnaslar h a`r qiyli bolip keledi. Shi g`armada komponentlerini n` baylanisi w usilina boyinsha k o`p komponentli dizbekli qospa g a`plerdi n` eki t u`ri - te n` ba g`ini n` qili qospa g a`pler menen izbe-iz ba g`ini n` qili qospa g a`pler jumsaladi.

K o`p komponentli qospa g a`pler h a`m dizbeklesi w , h a`m ba g`ini w joli menen de baylanisip keledi. Olar aralas qospa g a`pler bolip, bunday g a`pler qospa g a`plerdi n` barli q t u`rlerine salistir g`anda da shi g`arma tilini n` sintaksislik qurilisinda k o`lemli orin iyele w i menen sipatlanadi.i. Aralas qospa g a`pler kem degende u`sh jay g a`pten quraladi. :sh, t o`rt, bes, alti h a`m

onnan da k o`p jay g a`plerden qur g`an aralas qospa g a`pler shi g`arma tilini n` i
sintaksislik p u`tinliginde a` hmiyetli orni menen belgili.

Paydalan g`an a`debiyatlar

1. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazik. III tom. Nukus, 1995.
2. Baskakov N.A. Slovosochetaniya v karakalpakskom yazike. Prostiye predlozheniya v karakalpakskom yazike. Slojnie predlozheniya v karakalpakskom yazike. – Issledovaniya po sravnitel`noy grammatike tyurkskix yazikov. M., 1961.
3. Bekbergenov A. Qara qalpa q tilini n` stilistikasi. N o`kis, 1990.
4. Berdimuratov K. Struktura pridatochnogo predlozhenie v karakalpakskom yazike. Nukus, 1992.
5. Davletov M. Oboroti s lichnimi formami glagola v karakalpakskom yazike. Vestnik// Karakalpakskogo filiala AN Uzbekistana. 1989. № 3.
6. Da w letov M. H a`zirgi qara qalpa q tilinde qospalan g`an jay g a`pler. N o`kis, 1977.
7. Da w letov M. H a`zirgi qara qalpa q tilinde feyildi n` funktsional` formalarini n` sistemasi. N o`kis, 1990.
8. Da w letov M. Qara qalpa q tilinde hal feyildi n` ani qlanba g`an qospa formalari. Vestnik// Karakalpakskogo filiala A.N. Uzbekistana. 1992. № 3
9. Da w letov M. Qara qalpa q tilinde qospa g a`plerdi n` geypara teoriyali q m a`seleleri. N o`kis, 1992.
10. H a`zirgi qara qalpa q tili. Sintaksis. N o`kis, 1986.
11. H a`zirgi qara qalpa q a`debiy tilini n` grammatikasi. N o`kis, 1992.
12. H a`zirgi qara qalpa q tili. Sintaksis. N o`kis, 1996.

qw. Avezov M. H a`zirgi d a` w ir qara qalpa q tilinde ba g`ini n` qili qospa g a`pler h a`m olardi n` strukturasi. N o`kis. 1972

13. G`ulomov A., H.Ne`matov Ona tili ta`limi mazmuni. Toshkent, « W qituvchi», 1995

14. Mirza qulov T. Grammatika w qitishning lingvistik asoslari. Toshkent, « W qituvchi», 1994.

Misal alin g`an kitap

15. Seyitov Sh. Xal qabad. u`shinshi kitap. Masha qatli asirimlar. N o`kis,
« Qara qalpa qstan» baspasi, 1981.